

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ

Л. В. Баличева
Л. Е. Добрунова
Н. Л. Шелкунова

СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ:
від середини XVII до початку XX ст.

Навчальний посібник

Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2020

УДК 94:[316.244+330](477)"16/19"(07.034)

Б20

Авторський колектив: канд. іст. наук, доцент Л. В. Баличева – вступ, тема 5; канд. іст. наук, доцент Л. Е. Добрунова – теми 7, 8; канд. іст. наук Н. Л. Шелкунова – тема 6.

Рецензенти: завідувач кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі, канд. іст. наук, професор А. С. Міносян; професор кафедри філософії, історичних і соціальних дисциплін Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва, канд. іст. наук О. М. Голікова.

Рекомендовано до видання рішенням ученої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 2 від 25.06.2020 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Баличева Л. В.

Соціальна та економічна історія України: від середини XVII до початку XX ст. [Електронний ресурс] : навчальний посібник / Л. В. Баличева, Л. Е. Добрунова, Н. Л. Шелкунова. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2020. – 158 с.

ISBN 978-966-676-800-4

Розглянуто соціально-економічне становище українських земель від середини XVII до початку XX ст.

Подано теоретичний матеріал, джерела до кожної з тем, запитання й завдання для самодіагностики, а також тести для самоконтролю, список рекомендованої літератури.

Рекомендовано для студентів усіх спеціальностей першого (бакалаврського) рівня.

УДК 94:[316.244+330](477)"16/19"(07.034)

© Баличева Л. В., Добрунова Л. Е.,
Шелкунова Н. Л., 2020

© Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця, 2020

ISBN 978-966-676-800-4

Вступ

Навчальна дисципліна "Соціальна та економічна історія України" є однією з базових навчальних дисциплін у Харківському національному економічному університеті імені Семена Кузнеця. Її вивчення покликано збагатити уявлення сучасної молодшої людини про особливості організації та соціальної структури суспільства й економічного розвитку в різні історичні періоди.

Олесь Гончар влучно висловився у своєму щоденнику про користь для людини вивчення історії взагалі: "Людина не безрідна. Вона спадкоємець віків і віків людського розвитку, розвитку цивілізації. Все, що було, – це наша пам'ять, наше багатство, це зрештою і робить нас людьми.

Щоб глибше себе усвідомити, глибше осмислити себе в сучасному світі, маємо розглядати нині живущих у контексті історії – між минулим і майбутнім. У поступі, вічно в дорозі. Це повинен мати на увазі художник. Якщо розглядаєш людину не одноденно, а на тлі історії, це дасть простір для безлічі асоціацій, зіставлень, роздумів. Дасть твоєму героєві глибини, зробить його змістовнішим.

Все пережите людством – твоє. Якщо ти людина мисляча, ти не одноденний, тобі тисяча літ. Тобі 3 000 літ" [25].

У цьому контексті навчальна дисципліна "Соціальна та економічна історія України" якраз і пропонує студентам вигідні перспективи саморозвитку.

Навчальний посібник "Соціальна та економічна історія України: від середини XVII до початку XX ст." є продовженням попереднього видання посібника "Соціальна та економічна історія України: від найдавніших часів до середини XVII ст." (теми 1 – 4).

У запропонованій частині посібника міститься матеріал, який хронологічно охоплює період від середини XVII до початку XX ст.

Вивчаючи цей період, студенти набудуть знань щодо кризи феодално-кріпосницької системи в Наддніпрянській та Західній Україні, про початок і завершення промислового перевороту й розвиток капіталістичних відносин у промисловості та сільському господарстві українських земель, відмінності в господарському розвитку й етносоціальній структурі українських земель, що входили до імперій Габсбургів та імперії Романових, економічної кризи 1900 – 1903 рр., її особливостей, столипінську

аграрну реформу та зміни, які відбулися в українському селі, унаслідок її здійснення, соціально-економічне становище українських земель під час Першої світової війни, милітаризацію економіки, продовольчу кризу, масову міграцію до міст і промислових центрів, біженство, жебрацтво, зубожіння населення.

Як і в попередньому виданні, основна частина посібника містить дидактично й методично опрацьований і систематизований авторами матеріал, що відповідає робочій програмі навчальної дисципліни.

Також посібник містить джерела, аналіз яких буде сприяти формуванню аналітичного мислення у сфері соціально-економічних знань. За темами згруповано запитання та завдання для самодіагностики, а також тести для самоконтролю, покликані не тільки активізувати пізнавальну діяльність, але й закріплювати знання студентів.

Посібник має список використаної та рекомендованої літератури, значну частину якого можна знайти в інтернеті.

5. Соціально-економічне становище українських земель у період від середини XVII до кінця XVIII ст.

Основні питання

5.1. Соціальні та економічні зміни на українських землях за доби гетьмана Б. Хмельницького.

5.2. Соціальні процеси на українських землях наприкінці 1650 – 1780-х рр.

5.3. Економіка українських земель наприкінці 1650 – 1780-х рр.

Література: [2; 5; 6; 12; 21; 23; 30; 34; 40; 55 – 57; 64].

5.1. Соціальні та економічні зміни на українських землях за доби гетьмана Б. Хмельницького

У 1648 – 1657 рр. український народ на чолі з Богданом Хмельницьким виборов фактичну незалежність від Речі Посполитої. 1649 р. Зборівський договір із Польщею зафіксував існування нової української держави – Війська Запорозького (історики часто використовують ще одну назву – Гетьманщина). Площа цієї держави становила 200 тис. км², на якій проживало понад 3 млн осіб.

Унаслідок визволення України від польсько-шляхетського панування, почалося формування Української держави, водночас відбулися зміни в поземельних відносинах. Було вигнано магнатів, шляхту, орендарів. Законодавство Речі Посполитої втратило силу й селяни стали вільними.

Основна частина звільнених територій, а це значний земельний фонд, бо королівщині належало близько 150 міст і містечок, магнатам і шляхті – приблизно 1 500 маєтків, католицькій церкві – 50 маєтків, а також незаселені землі перейшли до загальнодержавної скарбниці Війська Запорозького. Верховним розпорядником землі був гетьман, на місцях нею розпоряджались полковники та сотники. У приватному володінні залишалися землі православних монастирів і вищого духовенства, дрібної шляхти, козаків і міщан. Гетьман підтверджував право земельної власності тільки тій польській шляхті, яка підтримала його. Відомо, що Б. Хмельницький видав тільки 17 універсалів, які підтверджували право власності на землю шляхтичам, і лише 4 універсали про виділення нових володінь.

Так само неохоче він винагороджував земельними володіннями козацьку старшину. Із 1648 до 1657-го рр. лише 7 старшинських козацьких родин отримали землі [2].

Гетьман видав низку універсалів на захист маєтностей та землеволодіння православної церкви як духовного опору українського суспільства. Крім того, протягом 1654 – 1657 рр. 11 монастирів отримали 10 універсалів на нові маєтки, 4 – на угіддя, 8 – на млини.

У цей час активно практикували займанщину – захоплення (за правом завоювання, а не отримання від сюзерена) землі для обробітку. Власників таких угідь звільняли від виконання державних повинностей найчастіше на 3 – 5 років. Селяни, рядові козаки та міщани вважали, що можуть вільно розпоряджатися такою землею. На прикордонній із Російською державою території мешканці таких поселень поєднували господарську роботу з військовою службою. 1666 р. за деякими підрахунками істориків таких вільних військових поселень уже нараховували понад 24,6 тис. дворів. Вони підпорядковувалися козацькій адміністрації. Крім землі, частина багатих козаків володіла значною кількістю худоби. Такі багатопрофільні господарства виходили за межі простого натурального господарства, тому їхня сільськогосподарська продукція йшла не тільки на власне споживання, а й на продаж. Тому для обробітку землі власники великих земельних ділянок наймали додаткову робочу силу. Водночас і власник, і наймит вступали в договірні відносини, явище загалом не властиве феодалізму.

Однак, варто зазначити, що гетьман мав право вилучати землі у власників. Це траплялося, якщо після смерті власника землі прямі нащадки відмовлялися від відбуття військової служби, або в разі завершення терміну володіння державними землями [57].

На початок Національно-визвольної війни середини XVII ст. на українських територіях було близько 1 тис. міст і містечок, у яких проживало 46 % усього населення [2]. За органами самоврядування історики виділяють три типи міст: 1) магістратні міста, на основі магдебурзького права; 2) ратушні (ратуша – це орган місцевого самоврядування, який складався з вйта та декількох бурмістрів); 3) міста без спеціальних самоврядних установ.

Також були міста у приватному володінні гетьманів, козацьких старшин та духовенства, наприклад, Чигирин, Гадяч, Ромни та ін.

У 1640-ві – 70-ті рр. виникали міста-фобурґи (Кодак, Самар, Микитин Ріг) та бекети – форти із січовими залогами (Суходіл, Макарів Яр, Дружківка та ін.). У цих містах розвивалися виробництва для війська (зброярство, суднобудування, ковальство тощо).

Із самого початку воєнних дій гетьман Б. Хмельницький намагався запобігти руйнуванню міст і містечок як осередків ремесла й торгівлі, захищав життя та майно торговців, надавав українським ремісникам право працювати в будь-якій галузі, сприяв розвитку тих ремесел, які, насамперед, забезпечували потреби козацької армії. Козацький уряд надавав допомогу в розбудові та зміцненні обороноздатності українських міст. Фактом, що підтверджує таку політику, може слугувати облога Львова в жовтні 1648 року, коли львів'яни зібрали викуп і козацьке військо Б. Хмельницького відступило.

Крім того, дуже часто в містах було певне соціальне напруження між міськими полковими та сотенними органами влади. Місцеві полки робили спроби підпорядкувати собі органи міського самоврядування. Але гетьман суворо забороняв полковникам "свавілля чинити, міста палити й руйнувати" [2]. Він захищав міське самоврядування. Окремі міста, такі як Меджибіж, Львів, гетьман охоронними універсалами брав під свій захист, а Києву, Ніжину, Слуцьку, Козельцю – надав пільги.

Б. Хмельницький сприяв розвитку торговельних зв'язків. 1650 р. Україна та Османська імперія домовилися про взаємну безмитну торгівлю. Він надавав купцям пільги та дозволив торгувати всім прошаркам населення.

Велике значення гетьман приділяв фінансовій системі та податкам Війська Запорозького. Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. було введено посаду гетьманського підскарбія, який контролював прибутки та видатки скарбниці Війська Запорозького.

Основними платниками податків були селяни та міське населення. Козацьку старшину, духовенство, шляхту було звільнено від оподаткування. Рядових козаків, які виконували військову повинність, також звільняли від переважної більшості державних податків. Податки збирали до полкових і державної (військової) скарбниць. У містах збори надходили до магістратів та ратуш.

Поповнення державної скарбниці здійснювали із п'яти основних джерел. По-перше, із земельного фонду. Побори від одного "диму" збирали

по 1, 2 або 3 польські злоті. У середньому щорічно "подимне" становило приблизно 443 000 польських злотих.

По-друге, із прикордонного торговельного мита та торгівлі. Розміри оренди та мита в цей час зменшилися (оренда – на 10 %, порівняно з виплатами в Речі Посполитій).

Митні збори (увізне (індикт) та вивізне (евекта) мита) було запозичено з фінансової системи Речі Посполитої. Зовнішньоторговельну діяльність України також регламентували універсали Б. Хмельницького. Сума всіх мит, названих в універсалі Хмельницького, становила 24 польські злоті. Наприклад, за гетьманським універсалом від 28 квітня 1654 року про встановлення мита на чужоземні товари, оплаті підлягали товари "московські" та "турецькі". Розмір митних зборів із торговців становив близько 2 % вартості товару. Великі прибутки давало мито від продажу горілки, дьогтю, тютюну, зборів із млинів. Їх брали з міського купецтва, яке займалося закордонною торгівлею. Тобто історики вважають, що доходи від зовнішньоторговельного мита до державної скарбниці становила 520 000 польських злотих [56].

По-третє, із податків, плати за користування судом і ратушею, зі штрафів. Наприклад, із кожного двору збирали надзвичайний податок, який називали "стація". Цей податок платили всі: селяни, міщани й козаки. Стація становила близько 9 польських злотих із двору. Її збирали як грошима, так і в натуральній формі. Отже, стація давала Військовій скарбниці 2 025 000 польських злотих, що йшов в основному на плату війську. Згадки про гроші та натуральну плату в судах Гетьманату могли звучати в різних контекстах, як-то: "головщина" (грошове відшкодування родичам убитого за "голову" загиблого від винного в заподіянні смерті), "пограбування" (відбирання майна на користь потерпілого як компенсацію за заподіяні каліцтва), "нав'язка" (відшкодування потерпілому збитків за фізичні й моральні кривди) тощо.

По-четверте, із доходів від промислів. Податок установлювали на виробництво горілки, тютюнову десятину, він мав назву "показанщина". Наприклад, прибутки з митних зборів та продажу горілочаних напоїв давали військовому скарбові до 100 тис. червоних злотих щорічно.

Разом сума доходів держави Богдана Хмельницького становила 7 495 000 польських злотих, а витрати – 6 491 722 польські злоті. Таким чином, бюджет держави Війська Запорозького був не тільки збалансованим, а й мав резерв 1 003 278 польських злотих [55].

Спроби карбування монет у Гетьманщині у другій половині XVII ст. не мали успіху. Однак історикам відомо, що російський посол у Гетьманщині І. Кумаков повідомляв царя: "В Чигирине де учинил Богдан Хмельницький мыды и деньги делают, а на тех новых денгах на одной стороне его, Богданово имя" [56].

Але, на превеликий жаль, історикам не вдалося знайти хоча б один екземпляр монети Б. Хмельницького. Український історик та нумізмат М. Котляр висловив припущення, що монет Хмельницького взагалі у природі не було. Учений уважав, що царський посол бачив не міфічну монету Богдана Хмельницького, а реальну медаль на честь князя Богуслава Радзивілла, на одному боці якої було зображено меч. До того ж, за версією М. Котляра, росіянина ввели в оману невеличкі розміри цієї медалі, що відповідають орту – монеті у чверть таляра [30]. За Б. Хмельницького ходили польська, литовська і західноєвропейська монети: злоті, червоні злоті, талери, дукати, гроші, литовські гроші та ін.

Для наближення російської грошової системи до європейської цар Олексій Михайлович 1654 р. розпочав грошову реформу. Однією з передумов її здійснення стала необхідність у розповсюдженні російських монет на українських землях та вилучення в населення польських номіналів. Спочатку в обіг було введено неповноцінні срібні рублі, півполтин (1/4 рубля), мідний полтин, алтин (3 копійки) та гроші (2 копійки). Срібні монети дістали назву "рубль" бо на монеті вперше було викарбовано цей напис. Величезна кількість мідних копійок, значне зростання цін, бездіяльність царя щодо фальшивомонетників призвели до зростання невдоволення серед населення, що вилилося в Мідний бунт. Після його придушення обіг мідних монет припинили. У населення "100 мідних викупували за 1 срібну копійку". Як бачимо, на кінець XVII ст. намагання Москви припинити обіг іноземної монети на території України не мав очікуваного успіху. Українське населення надавало перевагу європейській валюті – "польським грошам (осьмакам), півторагрошовикам (чехам) і тригрошовикам (шагам)" [30].

Таким чином, політика гетьмана Б. Хмельницького призвела до таких соціальних трансформацій в українському суспільстві, як закріплення особистої свободи селянства, збільшення кількості козацького стану та послаблення впливу шляхецтва. Також відбулися суттєві економічні зміни.

5.2. Соціальні процеси на українських землях наприкінці 1650 – 1780-х рр.

Події Національно-визвольної війни суттєво вплинули на структуру українського населення. Тривале лихоліття війни призвело українське суспільство та економіку до критичного стану. Кількість населення зменшилася на 30 %, що пов'язано зі спустошенням Правобережжя, де проходили воєнні дії, із голодом, епідеміями холери й чуми 1650 – 1653 рр. в Україні, масовим переселенням, особливо на Лівобережжя, Слобожанщину.

Після Національно-визвольної війни козацтво більш ніж будь-який інший стан феодального суспільства було здатне до продукування як феодалів, так і ранньої буржуазії. Козацтво Лівобережжя та Слобідської України було відкритим станом дрібних землевласників-вояків і могло вільно продавати, дарувати, закладати чи передавати у спадок свої землі. Тримавши зброю в руках і підтримуючи козацтво в боротьбі за свободу, селянство й міщанство намагалося докорінно змінити свій статус, найперше за все отримавши ті самі права та свободи, що належали козакам. Під час революції селяни та міщани масово покозачувалися.

Основним обов'язком козаків було відбуття військової служби власним коштом. Кожен козак був занесеним до реєстру своєї сотні. Якщо він припиняв службу, то втрачав усі свої права та свободи, включно із правом на приватну земельну власність.

Уже на початковому етапі Національно-визвольної війни середини XVII ст. в полковому середовищі починається процес диференціації козацтва. Із часом панівну роль у суспільстві стала відігравати старшина. Вона перерозподіляла на свою користь земельний фонд. У подальшому старшина посилювалася й набувала більш чіткої майнової нерівності.

Козацька старшина та заможна шляхта поступово ставали порівняно замкненим станом. Одним із головних станових привілеїв старшини та шляхти було повне звільнення їх від державних повинностей. Крім того, гетьманськими універсалами та жалуваними грамотами царя за ними закріплювали спадкове володіння рухомим і нерухомим майном. Наприклад, гетьман І. Мазепа видав понад 1 000 земельних універсалів; гетьман І. Скоропадський роздав 22 села із 370 селянськими дворами; гетьман Д. Апостол – 10 сіл зі 151 двором. За матеріалами ревізії 1741 р.,

тільки за період 1728 – 1741 рр. роздано царем, Сенатом, Малоросійською колегією, гетьманами загалом 13 544 двори посполитим у вічну і спадкову власність.

Старшина збільшувала землеволодіння шляхом продажу козацьких і селянських земель. Продаж землі мав примусовий характер. Землі відбирали за несплату боргів. Збільшення примусів змушувало селян залишати свої землі.

Цьому стану надавали право вільно займатися промислами, мисливством, рибальством, наймати для цього робітників. Вони мали найсприятливіші умови ведення торгівлі, такі як звільнення від сплати податків з індукти, "мостового", "перевозного" [64]. Замість цього від них вимагали тільки відбуття військової служби. Закріплені за цією групою права та привілеї поширювали також на їхніх дітей.

Соціальна політика гетьманів доби Руїни суттєво не змінила структуру суспільства, яка була сформована Б. Хмельницьким під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. Гетьман І. Мазепа (1687 – 1709 рр.) під час свого правління спирався на старшину та дбав про формування аристократичної верхівки українського суспільства. Козаків поділяли на виборних козаків (компанійців), що становили козацьку аристократію, та підпомічників – незалежну, позбавлену козацьких привілеїв частину козацтва. Це було закріплено універсалами І. Мазепи (1698, 1701 р.) і підтверджено спеціальним розпорядженням "Правління гетьманського уряду", який затвердив царський указ (1735 р.). Виборних козаків поступово звільняли від відбуття "загальнонародних" повинностей, наділяли значними землеволодіннями, вони традиційно були зобов'язані відбувати лише військову службу зі своєю зброєю та конем. Указом від 1 лютого 1732 року царський уряд спробував узаконити кількість дворів за рангами. Наприклад, до рангу генерального обозного приписували 400 дворів, до генеральних суддів і підскарбіїв – по 300, осавула, бунчужного й хорунжого – по 200, полковника – 150 – 300, генерального писаря – 140, судового писаря – 30, канцелярії війська та судової – 100, сотенна старшина отримувала від 5 до 30 дворів.

До підпомічників належали козаки, які не мали ґрунтів, промислів, а мали лише свої хати, а також ті, хто мав дозвіл від влади виставляти своїм коштом іншу особу. Кількість підпомічників поступово зростала. Так, за деякими підрахунками, із 1724 до 1751-го рр. на Лівобережній Україні кількість підсусідків зросла більш ніж удвічі.

Компанійців поділяли на козаків "без всякої підмоги" та "с підмогой", яких частково або повністю мали забезпечувати підпомічники. До виборних без підмоги належали козаки, що мали орне поле, сіножаті, ліс, худобу, млини, пасіки, винокурні або інші промисли. Виборними з підмогою вважали козаків, що мали орне поле не більш як 5 чвертей сівби (2,5 десятини). Кожен із виборних козаків мав від 2 до 8, а старшина – до 20 підпомічників. У середині XVIII ст. загальна кількість старшини Гетьманщини становила майже 21 тис. осіб [12].

Кількісне зменшення козацтва за одночасного збільшення залежного селянства наприкінці XVII – на початку XVIII ст. ознаменувало початок поступової ліквідації соціальних здобутків Національно-визвольної війни Б. Хмельницького та нового етапу в розвитку феодалізму на Лівобережній Україні. Панівні кола поступово обмежували завойовані під час війни козацькі права та зміцнювали феодальні порядки в залежних селян. Супроводжувалося це поглибленням соціальної диференціації селянства та козаків і зростанням майнової нерівності серед них.

Соціальні реформи Катерини II призвели до кардинальних змін у структурі населення Лівобережної та Слобідської України. Козацьку службу ліквідували указом від 1783 р., тому козацький стан перестав існувати та його представники поповнювали інші соціальні групи населення. Підпомічників було зрівняно у правах із державними селянами. Вони мали власні землі, деякі пільги щодо промислової діяльності, наприклад, право виготовлення та продажу спиртних напоїв. Згодом стан військових обивателів злився з категорією державних селян, які вносили податки у скарбницю держави.

Найбідніші козаки поповнювали стан кріпаків. Козаки, які, переважно, жили в містах, записувалися або в купецький, або в міщанський стан, залежно від майнового цензу.

"Компенсуючи" старшині політичні втрати, а насправді, підкуповуючи її, 21 квітня 1785 року Катерина II поширила на старшину чинність "Грамоти на права, вольності й переваги благородного російського дворянства". Указ імператриці завершив процес перетворення козацької еліти з колись активної політичної сили на інертну. Становий егоїзм панівної верхівки українського суспільства витіснив загальнодержавницькі національні інтереси.

Таким чином, козацтво як суспільний стан деградувало: його верхівка перетворювалася на феодалів, а основна частина – на селян

та найманих робітників. 1785 р. Катерина II видала українській старшині "Жалувану грамоту дворянства", якою зрівняла їх у правах і привілеях із російським дворянством.

Шляхта із соціального стану перетворилася на суспільну групу, позбулася політичної влади. Вона могла користуватися маєтками тільки за умови служби у Війську Запорозькому. Шляхта намагалася повернути свої привілеї, поповнювала прошарок знатних бойових побратимів, що формувався у 50 – 80-х рр. XVII ст. Гетьмани добі Руїни І. Виговський та Ю. Хмельницький за умовами Гадяцького договору (1659 р.) та Слободищенського трактату (1660 р.) із Річчю Посполитою мали відновити магнатське та шляхетське фільваркове землеволодіння. Однак умови цих договорів посилили соціальне напруження в українському суспільстві, та їх не було виконано. Тому в цей період шляхта не зміцнила свої позиції та не поновила свій вплив на гетьманів.

Розвиток релігійного життя Лівобережжя та Слобожанщини привів до необхідності в утворенні самостійного стану духовенства. Відповідно до положень зводу законів, духовенство, як шляхту та старшину, звільняли від відбуття державних повинностей. Однак тільки верхівка духовенства могла використовувати ці переваги в повному обсязі. Воно не було підвладне судам "мирського звання". Ця група не була повністю замкненою. Відомі факти коли на посаду парафіяльних священників обирали "достойних" осіб із самих парафіян.

Особливий юридичний статус у тогочасному суспільстві мали міщани. Міщанами вважали, головно, ремісників, дрібних торговців та домовласників. Міщанство було вкрай не однорідним.

Міська верхівка складалася із представників заможного міщанства, козаків та духовенства. Заможне міщанство мало такі особливі права, як обирання на посади в магістрат або ратушу.

На початку XVIII ст. на законодавчій основі було виокремлено соціальну групу "купеческим промыслом бавящиеся". У російських давніх актах починають використовувати дві основні назви верстви торговців: "купець" та "торговець". Під таке визначення підпадала велика кількість фізичних та юридичних осіб. Наприклад, ремісник, який для власного виробництва купував сировину, різні акціонерні об'єднання, навіть державна скарбниця, оскільки вона також вела торговельну діяльність й укладала угоди про торгівлю з іншими державами.

Уперше становий статус купецтва юридично оформив Петро I. Спочатку було 2 гільдії: 1-ша – для банкірів, знатних торговців, лікарів, ювелірів, іконописців; 2-га – для дрібних торговців і ремісників. "Гільдійним" особам дозволялося купувати села, а селян, які там проживали приписувати до промислових виробництв. Поступово купецтво набирає ознак окремої соціальної верстви та збільшується кількісно.

Один із найчисленніших станів на Лівобережжі та Слобожанщині було селянство. Воно складалося з різноманітних груп: монастирських, приватновласницьких. Б. Хмельницький визнав права селянства, що брало участь у Національно-визвольній війні середини XVII ст. на вступ до козацтва; на землю та особисту свободу. Паралельно з покозаченням відбувалося й оселянення козацтва. Поволі, але невпинно, змінювалася соціальна свідомість селянства: на зміну дідам і батькам, які брали безпосередню участь у революційних подіях середини XVII ст., приходили покоління, у свідомості яких віковична боротьба за свободу трансформувалася під впливом нових умов життя традиції [64]. Багато з тих, хто "відходили" від сільського господарства, а "бавялися купеческим промислом", наймитували або поповнювали лави робітних людей. Цих переходів не могли зупинити навіть рішучі заходи старшинської адміністрації щодо встановлення жорстких станових перегородок. Деякі представники української старшини насильно переводили козаків у своїх селян. Безпосередні виробники часто порушували й законодавчі акти царського уряду, котрі також обмежували їхні соціальні права.

За переписом 1666 р. селян за господарською ознакою розподілили на три групи. Селяни, які обробляли землю власною худобою та яких називали орними, становили першу групу селянства. Друга група – це ремісники, які були частково пов'язані із сільським господарством, та, нарешті, третя частина селянства складалася з бобилів, які не мали робочої худоби або мали вола чи коня.

Протягом другої половини XVII – 60-х років XVIII ст. кількість приватних та монастирських селян збільшується, бо минули ті "благословенні" післявоєнні часи, коли посполитим (із пол. – "звичайні, загальні") давали свободу, землю та козацькі права. Вони відбували різні повинності, сплачували грошові й натуральні ренти. Проте розмір і характер повинностей у різних груп були неоднаковими. На початку XVIII ст. у Гетьманщині в ряді старшинських і монастирських маєтків уже була одно- або дводенна

панщина на тиждень, у другій половині XVIII ст. – 5 днів, а в окремих маєтках під час польових робіт – щодня.

29 травня 1738 року Сенат видав указ про заборону землевласникам у межах російських губерній переховувати у своїх будинках посполитих і козаків, які переходили зі Слобідської України.

Згідно з ордером гетьмана К. Розумовського про здійснення 1753 р. ревізії в Лівобережній Україні, історики розподіляли козацько-селянське населення за майновою ознакою на:

1) можноґрунтових і знатного промислу. Їхня кількість становила 10 % від загальної кількості селянства. Вони мали не менш як 50 десятин землі, хутори із сіножатями та луками, кінські, овечі заводи, пасіки або товару в сумі до 1 000 крб;

2) середньоґрунтових і середнього промислу, які мали не менш як 20 десятин землі, заводи або до 500 крб товару у крамницях;

3) малоґрунтових і малого промислу, які не мали до 20 десятин землі, а доходу із промислів і торгівлі – 200 крб;

4) "нищетних" (близько 40 % від загальної кількості селянства), які мали від 2 до 4 десятин землі;

5) "крайненищетних" (за даними ревізії їх нараховували 30 %), які землі не мали, жили в дворах із городами, або в бездвірних хатах без городів, займалися заробітками [12].

Крім того, російський уряд нещадно експлуатував демографічний потенціал України для важких робіт на будівництві укріплень, каналів (Ладозький, Волго-Донський) і нової столиці Московської держави – Санкт-Петербурга. Так, 1721 р. під час будівництва Ладозького каналу 10 тис. козаків (30 %) загинуло. Козаків постійно залучали до воєнних дій Російської імперії. Зокрема, 1725 р. під час Дербентського походу із 6 790 козаків померло чи загинуло 5 183 осіб. Під час Північної війни 1700 – 1721 рр. у Гетьманщині здійснювали численні мобілізації козаків для участі в бойових діях. Обмежуючи владу І. Скоропадського та здійснюючи колоніальну економічну політику щодо України, царський уряд вдавався до дискримінаційних заходів щодо української культури та церкви. Зокрема, 1720 р. за розпорядженням Петра I заборонено друкувати книжки українською мовою.

Велика кількість іноземців, здебільшого росіяни, найперше військові, утворили окрему групу "чужоземців" або "великоросів".

Таким чином, у другій половині XVII – XVIII ст. відбулися істотні зрушення. Національно-визвольна боротьба середини XVII ст. створила всі необхідні умови для створення ранньомодерної держави. Однак поступово поглиблювалася соціальна диференціація серед козацтва, яка набула юридичного оформлення в законодавстві, поступливість козацької еліти, жорстока колонізаторська політика царату.

5.3. Економіка українських земель наприкінці 1650 – 1780-х рр.

Тривалі війни та спустошливі напади польських і турецько-татарських військ призвели українське суспільство й економіку до критичного стану. Але, як і раніше, основою економіки Лівобережної України в цей період було сільське господарство, промисли, ремесла та торгівля.

Протягом усього періоду зернове землеробство залишалося панівним і ґрунтувалося на трипільній системі, на півночі України – на підсічній системі (робилися ляди – очищені від лісу ділянки, які кілька років давали високі врожаї). За трипільної системи на обробіток однієї десятини землі в середньому витрачали до 10 днів на рік, за підсічної – до 70. Однак у цей період виявляють усе більш яскраві ознаки введення багатопілля із сівбою трав і раціональними сівозмінами різних культур. Така система землеоброблення вже потребувала угноєння ґрунтів. Як тяглову силу використовували волів і коней. Сільськогосподарські знаряддя, як і раніше були примітивними. Найбільш поширеним знаряддям оброблення землі був дерев'яний плуг. Його разом із ралом та двозубою сохою використовували в регіонах із м'яким ґрунтом. Слобідський чорнозем розорювався, переважно, важким дерев'яним двоколісним або чотириколісним плугом із залізним лемешем. Для розорювання цілини в такий плуг упрягали по дві-три пари волів. Крім селянства, сільським господарством також займалися міщани. Наприклад, у Харкові понад 70 % городян займалися землеробством.

Певний час привалювало дрібне господарство. Його структурний осередок – це двір, який складався із житлових і господарських будівель та угідь. Однак із запорозької землі поступово починає поширюватися хутір-зимівник – національна форма фермерства. За XVI – XVIII ст. він еволюціонував від екстенсивного здобичництва до інтенсивного землеробства [2]. Зрозуміло, що господарства таких власників уже виходили за межі натурального господарства й мали вигляд багатопрофільних господарств поміщицького типу з управляючими та найманими робітниками.

На схід від Лівобережжя лежала територія Слобідської України, яку українці почали поступово заселяти. Найбільші хвилі міграцій із Правобережжя й Західної України на Лівобережжя та Слобожанщину пройшли в буремні 1651 – 1652, 1654 та 1657 – 1667-й рр. Поселення були стихійними, організованими урядами Гетьманщини або Московії. Однією із причин досить активного заселення цих територій була чудова природа, широкі простори неораних земель та великі лісові масиви. Друга причина була пов'язана з пошуками селянами, козаками та міщанами волі на цій незаселеній території. Третя причина – це потреба в розбудові системи фортифікаційних споруд Белгородської лінії та залучення для захисту їх українських козаків.

Традиційно козацьке господарство, передусім, спеціалізувалося на скотарстві. Козаки розводили овець, свиней, кіз, коней. На Запоріжжі худобу та тваринницьку продукцію час від часу навіть використовували як гроші (іноді сплачували штрафи). Зимівники розташовували поблизу річок, у балках із джерелами, щоб можна було забезпечити худобу не тільки травою, але й водою протягом усього року. Оскільки фактично цілий рік худоба паслася у степу, то сіно заготовляли лише на випадок зимових непогожих днів – снігопадів і великих морозів. Окрім запорожців, монахи місцевих Святогірського та Самарського монастирів і мешканці новозбудованих міст також віддавали перевагу скотарству. Варто зазначити, що, крім великої рогатої худоби, вирощували свійську птицю – гусей, качок і курей.

У добу Руїни козацькі господарства успішно забезпечували військо "скакунами". На початку XVIII ст. поступово збільшувалася кількість кінних "заводів", де розводили породистих тварин. Поголів'я худоби свідчило про рівень заможності господаря. Наприклад, у кошового отамана П. Калнишевського було описано 639 коней, 5 ослів, 9 буйволів, 1 076 голів великої рогатої худоби різного віку, 12 045 овець і кіз, 106 свиней – разом 13 880 голів) [40]. Велика кількість худоби в зимівниках козацької старшини у другій половині XVIII ст. переконливо засвідчувала ринкову спрямованість скотарства. Попит на худобу зростав не тільки на внутрішньому ринку, у зв'язку зі зростанням міст і міського населення регіону, розквартируванням російських військ на Півдні України, утягненням краю в орбіту всеросійського ринку та зміцненням торговельних зв'язків із сусідніми країнами. Варто підкреслити, що тваринницькі "заводи" наприкінці XVIII ст. були не тільки в маєтках поміщиків, козацької старшини, але й державних селян.

На схід від Дніпра скотарство фактично до кінця XVIII ст. продовжувало залишатися провідною галуззю сільського господарства, зберігаючи напівкочовий характер. Лише з масовим роздаванням земель наприкінці 70 – на початку 80-х рр. XVIII ст., особливо в північних повітах Степового Лівобережжя, землеробство стало більш активно витіснити на друге місце скотарство.

Варто зазначити, що у традиційному козацькому господарстві землеробство не відіграло такої важливої ролі, як у селян. Головною причиною низького стану землеробства на Запорожжі деякі дослідники вважають те, що для козака єдиним заняттям була лицарська справа. Осілого на землі козака важко відірвати від землі, мобілізувати його в далекий похід. Тому не дивно, що джерела не подають відомостей про заняття хліборобством, тоді як у них ідеться про скотарство та інші види занять. Певний стимул до розвитку хліборобства викликав попит на зерно, особливо під час російсько-турецьких воєн, коли царський уряд не міг забезпечити ним навіть власну армію, а не те, щоб доставляти його запорожцям.

Значну частину господарської діяльності козаків становили промисли. У середині XVII ст. для ловлі риби навіть створювали артілі, а для її перероблення цілі заводи. По десять рибалок на кожному березі річки у степовій Україні тягли невід за течією, виловлюючи за один раз до 3 000 риб, здебільшого дрібних. Білуга та осетер траплялися доволі рідко.

Окрім рибальства, козаки займалися звіроловством та обробленням шкіри та хутра, бджільництвом та виготовленням напоїв із нього, свічок, чумацтвом. Повсюдно було поширено прибуткові винокурні промисли. Цим промислом займалося в основному заможне населення й монастирі. У другій половині XVIII ст. у винокурному промислі було задіяно близько 10 тис. осіб.

Значне місце серед промислів займало млинарство. Вітряні, водяні та кінні млини виникли з першими поселенцями. Так, наприклад, 1664 р. на Брацлавщині працював 261 млин. Найбільшу кількість, переважно, водяних млинів було побудовано в кінці XVIII ст. у Сумській (понад 160 шт.) та Охтирській (209 шт.) провінціях, по річках Ворскла і Псел.

На початку XVIII ст. окремі регіони Лівобережжя та Слобожанщина почали спеціалізувати на вирощуванні окремих видів зернових культур. У цей період поширювали посіви технічних культур – коноплі, льону, тютюну та хмелю. Наприклад, на Слобожанщині, переважно, вирощували

жито, на Волині – пшеницю, у Поліссі – льон і коноплі, на землях між Дністром і Прутом – тютюн.

Особливо важливим у цей період стало поширення посівів таких нових сільськогосподарських культур, як картопля, соняшник, цукровий буряк. Посіви соняшника спочатку мали декоративне значення – вони прикрашали маєтки поміщиків, які стежили за модою. Потім ця культура з'явилася на селянських городах, а в першій половині XIX ст. соняшник стали вирощувати для виготовлення олії, зокрема, на продаж.

В Україні картоплю почали вирощувати в середині XVIII ст. спочатку на Харківщині та Полтавщині, однак після сильного голоду 1765 р. Катерина II, німкеня за походженням, видала наказ про впровадження в російських губерніях "земляних яблук на розплід". Згідно із цим законом, для закупівлі бульб із казни Російської імперії було виділено 500 крб. Тому 1770 р. в Ізюмському повіті селяни висадили перші 66 пудів (1 пуд дорівнює 16,4 кг) картоплі, а зібрали близько 115 пудів [2]. У цей період картоплю вирощували і в Закарпатті, яка була у складі Угорщини. Із 1780 р. культуру почали вирощувати в маєтку графа Потоцького на Галичині.

Поширення цих нових культур на території України часто супроводжувалося складними суперечностями соціального характеру. Картопля приживалася довго і важко, навіть у XIX ст. її називали "чортовим яблуком".

На невеликих городах поблизу будинків селяни вирощували капусту, моркву, редьку, ріпу, огірки, гарбузи, цибулю, часник, займалися садівництвом та виноградарством.

Зібраний урожай у різних місцях зберігався по-різному: у стогах, або в земляних ямах. Стіг укладали на дошки, які перебували на висоті понад 30 см над землею. Це оберігало хліб від вологи. У стогах снопи укладали колоссям усередину, а зверху їх прикривали соломою. Якщо стіг складали, дотримуючись усіх правил, то зерно могло зберігатися в ньому до 10 років, не втрачаючи своєї якості. Інші українські поселенці сушили хліб у полі, вимолочували його та зберігали у спеціально викопаних у землі ямах. Їхній отвір був вужчим за саму яму. Перед засипанням зерна стіни ями просушували. Для цього в ній розкладали вогнище. У подальшому засипаний хліб накривали соломою, після цього яму засипали землею.

Якісно нова сторінка в економічних відносинах Війська Запорозького та російської влади розпочинається в добу розбудови Петром I Російської

імперії. Для реалізації своїх амбітних планів Петру I потрібні були значні матеріальні ресурси. Але антиросійський виступ гетьмана І. Мазепи призупинив темпи Петровських реформ. У цей період політика російської влади змінилася. Петро I для здобуття широкої підтримки з боку українського населення скасував деякі статті оподаткування, що були особливо непопулярними серед оподаткованих верств Лівобережжя.

Переконавши перемога під Полтавою 1709 р. дозволила уряду Петра I поновити наступ на українську автономію. Водночас відбулися зміни у структурі земельної власності в Гетьманаті, унаслідок того, що конфісковані старшинські та гетьманські землі російський уряд роздав російським поміщикам. Наприклад, "главному великороссийскому члену в правлении гетманского уряду" надавалося 532 двори, а також полковнику і бригадиру, підскарбію та трьом "великороссийским членам" Генерального військового суду – по 50, що становило 832 двори. Найбільшими землевласниками стали О. Меншиков, П. Рум'янцев-Задунайський, Г. Потьомкін (володів 42,2 тис. десятин) та інші російські вельможі [57].

Наступним кроком економічної політики російського уряду стала заборона самостійних західноєвропейських торговельних відносин українських купців та переорієнтація української торгівлі на російські ринки. Наприклад, Сенатським указом від 6 квітня 1714 року було заборонено вивозити як із Росії, так і України волову юхту, пеньку, ревінь, смолу та інші товари. Надалі низка указів 1718 – 1721 рр. тільки збільшувала перелік заборонених до ввезення та вивезення українських товарів, цим суттєво гальмувався розвиток українських промислів. У роки правління Петра I уряд заохочував українське селянство розводити високопродуктивні породи тонкорунних овець, щоб у подальшому забезпечувати якісною сировиною місцеві суконні фабрики.

Важливим питанням розвитку економіки є система оподаткування, яка почала змінюватися ще за гетьмана Б. Хмельницького. У добу Руїни збільшували утиски селян та посилювалася їхня залежність від старшини та монастирів. Посполиті та прості козаки згодом утрачали землю та ставали залежними. Деякі представники козацької старшини примушували селян до панщини.

Найбільш важливими нормативними актами, які закріпили кріпацтво, можна назвати універсал І. Мазепи 1701 р. про дводенну панщину в Ніжинському полку (де були маєтки гетьмана) та по пів відра вівса на рік із кожної робочої худоби [57].

В універсалі до старшини Полтавського полку (1706 р.) гетьман І. Мазепа наказував розшукувати селян, які вийшли із старшинських маєтків, карати їх та повертати назад. Закон 1727 р. передбачав, що, залишаючи своїх феодалів, селяни втрачали право на майно, яке належало їм на старому місці.

Наступні документи тільки посилювали тиск на селян. Універсал К. Розумовського 1760 р. забороняв переселення селян без письмового дозволу господаря. Причому все майно переселенця переходило у власність феодала. Наступні два укази Катерини II 1783 та 1796-го рр. юридично оформили кріпосне право на Слобожанщині та у Степовій Україні, відповідно. Поміщикам дозволялося без суду та слідства відправляти своїх селян на каторгу або на поселення до Сибіру, віддавати їх у рекрути. Селяни не могли скаржитися на поміщиків. Достеменно відомо, що, згідно з описом 1795 р., у поміщицьких маєтках Степової України майже 98 % селянських господарств відбували панщину, а лише трохи більше ніж 2 % сплачували грошову ренту. У монастирських селах повсюдно було поширено панщину. Її все більше поєднували з натуральною та/або грошовою рентою.

Види "послушенства" склалися з різноманітних відробітків, натуральної данини, або сплати грошового "чиншу". Їхній розмір залежав від волі землевласника, який надавав селянам земельні ділянки. Податки збирали, залежно від кількості робочої худоби або розмірів оброблюваної землі чи наявних угідь. Основою господарювання, одиницею сплати податків під час ревізій був двір, у якому часто мешкало кілька родин. Крім основних податків, була велика кількість додаткових. Також нові податки встановлювалися новообраними гетьманами під тиском російського уряду. За умовами Другого Переяславського договору 1659 р. Ю. Хмельницького, українське міщанство було зобов'язано постачати їжу та підводи московським послам, що подорожували Україною, або магістратні та ратушні селяни Лівобережжя та Слобожанщини утримували чиновників своїх міських урядів.

Російський уряд упровадив рекрутчину – військову повинність. Рекрутів набирали спеціальні комісії по людині або кілька із села. Пани могли віддавати в солдати своїх кріпаків. Із 1793 р. військова служба тривала 25 років, і мало хто повертався з неї, а якщо й повертався, то часто інвалідом.

Із запровадженням Малоросійської колегії почався форсований наступ на інститут гетьманства та українську автономію. Передовсім, колегія ліквідувала податковий імунітет козацької старшини та спрямувала кошти Гетьманату на імперські потреби. Ліквідацію імунітетів виставляли як ліквідацію соціальної нерівності та засіб рівномірного розподілу податків. 1722 р. Малоросійська колегія збрала 45,5 тис. крб, 1724 р. – уже 413,4 тис. крб. Крім того, із загальної суми 260 тис. 362 крб., зібраної 1725 р., на потреби краю було використано лише 972 крб, а решту коштів було відправлено до Петербурга. Отже, тільки 0,6 % українських видатків від загальних витрат було спрямовано на потреби козацької України [2].

На Лівобережжі до середини 1760-х рр. чітких фіксованих норм оподаткування не було. 1765 р. Росія запровадила "рубльовий оклад", який значно перевищував попередні податки.

1776 р. на Слобожанщині, а 1783 р. на Лівобережжі уряд увів подушний податок приблизно утричі вищий за попередні збори, що становив близько 1 200 тис. крб за рік, замість 390,5 тис. крб. За цей час податки зросли в 4 рази та всіх їх збирали в інтересах імперії.

Отже, під постійним впливом московського самодержавства на гетьманів та уряди козацької держави Україна поступово втрачала реальні можливості зміцнити свій державно-правовий суверенітет. На території України розміщували московські військові загони, посилювалася наявність російських великих землевласників. Російське самодержавство з його інститутами кріпосництва та мілітарними репресивними силами було зацікавлене в будь-який спосіб схилити на свій бік частину української козацької старшини, надаючи різного роду привілеї, та поступово звужувати автономію Гетьманщини.

Розгляньмо промисловий розвиток Лівобережної та Слобідської України. Національно-визвольна війна середини XVII ст. послабила цехи, які тепер не могли контролювати виробництво та торгівлю в містах. Це відкрило шлях до запровадження нових технологій у виробництві. Ремісники різних професій під керівництвом одного цехмістра об'єднувалися в мегацехи. У другій половині XVII ст., передусім, розвивалися видобувна галузь та перероблення сільськогосподарської продукції у форматі малих присадибних ремесел або промислів, поблизу джерел сировини.

У той час було три форми ремесла – надомницьке, цехове, позацехове. Ремісники виготовляли харчі, одяг, взуття, речі першої потреби.

Розвивалася промислова спеціалізація окремих районів, наприклад, полотна виготовляли на Поділлі, сукно – на півночі Лівобережжя тощо.

Виникнення "промислових" сіл та містечок, що були пов'язані з ринком, – це знову-таки ознака товаризації виробництва. Як приклад, Нова Водолага славилася своїми гончарями. У Липцях та Сумах був центр чоботарського виробництва. У Харкові ремісники певної спеціальності селилися окремими вулицями, про що свідчать їхні назви – Римарська, Кузнецька, Чоботарська, Коцарська та ін., що дійшли до наших днів. Крім того, у містах дуже активно розвивалася харчова галузь, у якій переважали пекарі (бубликарі, вареничники, пиріжники), м'ясники-ковбасники, олійники та ін.

Риси мануфактуризації поступово простежувалися в мукомельному, лісному, склоробному, будівельному, залізорудному промислах та селітроварінні. Вища козацька старшина, шляхта, духовенство засновували рудні (металургійні млини), порохові заводи, гуті (заводи з виробництва скла). Для багатьох робітників їхні професії стали родинними. Наприклад, українські прізвища Шкляр (склороб), Кравець тощо. Поступово на Лівобережній Україні та Слобожанщині створювали систему експлуатації найманих робітників і відбувалося первісне накопичення капіталу в руках купців, чиновників, панів, набагато рідше – у руках селян та козаків. Найбільший капітал мали найвідоміші українські родини Апостолів, Скоропадських, Ханенків, Галаганів, Марковичів, Миклашевських, Галуховичів.

У XVIII ст. кількість мануфактур збільшилася. Найпоширенішою на Лівобережжі була так звана розсіяна форма мануфактури. Мануфактури на Слобожанщині також розподіляли за формою власності: казенні, вотчинні (поміщицькі), посесійні та капіталістичні. Перші три типи мануфактури частіше засновувалися на праці кріпацького або державного селянства, а останні на найманій праці. Вотчинна мануфактура утворилася, унаслідок утягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини.

У першій половині XVIII ст. майже всі мануфактури, що виникли на Слобожанщині, належали державі. Найбільшими підприємствами цього типу були Бахмутська та Торська солеварні. Солеварями за сезон виварювалося до 600 тис. пудів солі. Для того щоб перевезти цей товар, потрібно було 10 000 чумацьких двоволових возів, на які можна було завантажити до 60 пудів солі. Протягом XVII – XVIII ст. соляні промисли Півдня України забезпечували сіллю не тільки місцеві потреби, але й більшу частину населення України та південно-західні райони Росії. Розвиток

соляних промислів та їхня перебудова створювали передумови для зародження гірничодобувної та металургійної промисловості, тому що для виварювання солі економічно доцільним було використання кам'яного вугілля, замість дров.

У другій половині XVII ст. майстерні із ткацькими станками виникали по всій козацькій Україні. 1719 р. було закладено першу в Україні Путивльську (Глушківську) суконну мануфактуру. Зусиллями Петра I 1726 р. створено перші державні напівкріпацькі полотняні мануфактури. У другій половині XVIII ст. суконні мануфактури особливо поширилися, тому що українське вівчарство могло забезпечити це виробництво власною сировиною. На той час найдорожчими речами в полковничому домі на Лівобережжі вважали срібло, цукор, горілку та закуски та навіть гардероб [34]. Тканини вже самі по собі були свідченням певного соціального статусу.

В останній чверті XVIII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні налічувалося 40 великих централізованих текстильних та винокурних мануфактур і близько 200 мануфактур із виробництва заліза, скла, селітри, паперу та іншої продукції.

Таким чином, можна зробити висновок, що Національно-визвольна війна середини XVII ст. та доба Руїни, з одного боку, призвела до руйнації міст та селищ, зuboжіння населення, з іншого – до розвитку тих галузей, які забезпечували потреби війни в харчах, обмундируванні, зброї, конях. Протягом XVIII ст. українські землі остаточно втратили економічну автономію, закордонні торговельні зв'язки.

За доби Б. Хмельницького основною грошовою одиницею були польські гроші. Із 1654 р. на Лівобережжі поширювали російські гроші – карбованці, "єфимки", копійки.

Але кардинальні зміни в українському та російському монетному господарстві розпочинають лише на початку XVIII ст. та належать до фінансових реформ Петра I, що тривали із 1698 до 1718-го року. За умовами реформи вводився десятинний принцип грошових підрахунків, коли основну грошову одиницю ділять на 10, 100 та 1000 розмірних одиниць. Наприклад, 1 срібний карбованець дорівнював 100 копійок. 1700 р. Петро I почав карбувати мідні монети – "деньги" (1/2 копійки), "полушки" (1/4 копійки) та "полполушки" (1/8 копійки). 1701 р. почалося карбування золотого червонця вагою 3,44 г, який відповідав західноєвропейському дукатові, та подвійного червонця із зображенням портрета Петра I. Третім

кроком реформування грошової системи Росії було введено в обіг номінал – 1 карбованець, який важив 28 г. 1764 р. вже за часів Катерини II його вага зменшилася до 18 г та залишалася такою аж до 1915 р. 1705 р. розпочалося карбування нових срібних полтин, півполтин та гривеників.

План запровадження паперових грошей, розроблений графом Карлом Сіверсом і князем О. О. Вяземським, було затверджено імператрицею Катериною II в маніфесті від 29 грудня 1768 року Згідно із цим документом в обіг вводили перші в Росії паперові грошові знаки – асигнації.

Асигнації першого зразка випускали номіналами 100, 75, 50 і 25 карбованців, та вони були в обігу з 1769 р. до 1786-го рр. Вони були двох видів – московські й петербурзькі, та спершу їх приймали лише у відповідному банку Москви та Петербурга. Циркулювали асигнації тільки на внутрішньому ринку. Увезення і вивезення їх за кордон було заборонено через побоювання припливу в державу фальшивих купюр. Водночас у самій Російській імперії фальшування асигнацій було дуже поширеним, хоча винним загрожувала смертна кара.

Отже, у період середини XVII – XVIII ст. на території Наддніпрянської України у грошовому обігу були гроші Речі Посполитої, Османської та Російської імперій.

З утворенням у середині XVII ст. Української козацької національної держави політику гетьманів було спрямовано на підтримку ключових галузей промисловості, торгівлі та зовнішньоекономічних зв'язків. Стратегічні торговельні шляхи, які проходили через українські території, з'єднували Слобожанщину із центральними регіонами Росії, Польщею, Кримським ханством та іншими країнами. У кінці XVI – на початку XVII ст. розвивався ще один торговельний напрямок – відомий Муравський шлях, що проходив від Перекопу до Тули.

Протягом другої половини XVII ст. майже в кожному українському населеному пункті функціонували щотижневі торги та базари. Уряд дозволяв як українським, так і російським переселенцям будувати в містах торговельні ряди та гостинні двори та влаштовувати щорічні ярмарки. Роль останніх у цей час помітно зросла. Ярмарки ставали все більш людними, зростала їхня кількість, збільшувався обсяг торгівлі. Протягом 60 – 80-х рр. XVII ст. на Лівобережжі кількість торгів та ярмарків збільшувалася із 45 до 665, відповідно. Крім того, вони вже тривали від 3 до 6 тижнів. Ярмарки прикордонних українських міст набували міжнародного значення. На Слобожанщині в Харкові, Золочеві, Сумах, Таранівці, Артемівці,

Вільшанах проводили по 4 ярмарки на рік, у Валках – 5, Сніговому Куті й Андріївці – 6, Хотімлі – 8 [2]. Так, наприклад, 1659 р. цар Московський Олексій Михайлович дав дозвіл на проведення Успенського ярмарку в Харкові. Цей найстаріший харківський ярмарок починався 15 серпня та тривав три тижні. Традиційно його проводили в центрі міста – на Миколаївській площі (зараз це площа Конституції). Він відрізнявся доволі широким асортиментом різноманітних товарів: вироби з металу, дерева, кераміка, ювелірні прикраси, одяг, взуття, доволі широкий вибір продуктів харчування. Однак основним товаром Успенського ярмарку були текстильні вироби [21]. Проведення таких великих ярмарків обумовлювало графік роботи ремісників та суттєво впливало на асортимент продукції.

Ярмарок також був місцем розваг, зустрічі із друзями. На ярмарках була й своя культурна програма. Традиційно виступали вертепи. Такі вистави були платними, але також, достеменно відомо, що на Троїцькому ярмарку в більшості балаганів актори виступали безкоштовно, що приваблювало простий люд. У час проведення ярмарків поживалювалася діяльність гостинних дворів, ресторанів, трактирів, кав'ярень, у яких проводили час багато людей.

У середині XVIII ст. монастирі ставали важливими центрами торгівлі всієї північної окраїни запорозьких земель. Наприклад, у Самарському монастирі (зараз чоловічій монастир м. Новомосковськ) щороку стали проводити 2 ярмарки (9 травня – у день святого Миколая та 6 серпня – у день Преображення Господнього). На ці ярмарки приїжджали купці з Лівобережної та Правобережної України, Польщі, південних провінцій Росії, Січі та інших районів. Матеріальний стан монастиря настільки зміцнів, що він сам неодноразово приходив на допомогу Війську Запорозькому.

У кінці XVIII ст. на Лівобережжі відбувалося 390 ярмарків щорічно, збиралося до 8 тис. місцевих базарів. На Слобожанщині в цей період діяло, відповідно, 270 ярмарків та 2 тисячі базарів.

Основну роль у перевезеннях цього періоду відіграло волове візництво, яким займалися чумаки. Від звичайних возів чумацькі відрізнялися великими розмірами та надійністю. Парою волів перевозили від 60 до 90 пудів, четвіркою запряжених волів не менше ніж 120 пудів різних вантажів. Загроза нападів із боку татар, нагайців, запорозьких і донських козаків примушувала чумаків пересуватися добре озброєними та організованими групами, куди входило по 100 – 200 і більше возів. Таке чумацьке перевезення волами на 38 – 73 % було дешевшим, ніж кіньми.

Наприклад, доставлення вантажів від Харкова до Одеси коштувала у 2 – 2,9 рази дешевше [23]. Крім того, чумаки традиційно вели активну внутрішню торгівлю, пересуваючись українськими степами, та були основними суб'єктами зовнішньої торгівлі із західноєвропейськими країнами. Петро I заборонив вільну торгівлю і зобов'язав їх вивозити свій товар тільки через російські території.

Головним центром торгівлі на Півдні протягом XVII – XVIII ст. фактично була Запорозька Січ. Здебільшого із Запорожжя надходили до Криму продукти тваринництва, хутро, хліб, морська самоосадна сіль. На Запорожжя, переважно, доставляли вина, фрукти, зброю та ремісничі вироби. До Польщі запорожці доставляли худобу, рибу, сіль, а на Запорожжя з Речі Посполитої надходив хліб, горілка та різні ремісничі вироби.

У другій половині XVII ст., із метою приваблення нових переселенців для освоєння спустошених українських територій, місцевим торговцям надавали право на безмитну торгівлю. Від сплати індікти й евекти звільняли генеральну, полкову, сотенну старшину, монастирі, церкви, заможних козаків. Слід зазначити, що індукту та евекту сплачували московські та іноземні купці, які вели торгівлю на території Гетьманщини, про що, зокрема, свідчить універсал І. Самойловича від 8 березня 1679 року.

У першій чверті XVIII ст. митні збори на Гетьманщині розподіляли на довозення (уже відомі індукта й евекта) транзитні (збори з перевезень, мостів і гребель із проїжджих купців) та внутрішні збори. За одиницю оподаткування транзитного збору брався віз, водночас ураховували його вагу та належність (іноземний чи місцевий). Внутрішні митні збори збирали під час продажу на торгах і ярмарках, а саме: вагове, кругове, скатне, покошеве, зі збіжжя, призначеного на продаж, із возів із крамом, ярмаркове з торговельного люду. Але були випадки, коли розмір митних зборів установлювали, незалежно від вартості товарів. Наприклад, 10 листопада 1699 року гетьман І. Мазепа встановив розмір індукти та евекти для київських купців 25 злотих із воза без огляду самих товарів [56].

Розмір мита на Гетьманщині протягом першої половини XVIII ст. постійно зростав. Так, із 1 травня до 1 вересня 1705 р. розмір індукти та евекти, зібраних полками Лівобережної України, становив 13 066 крб 93 к. Ця сума становила 1/4, а в 1730 – 1740-х рр. – 1/3 – 1/2 гетьманської скарбниці. На 1754 р. евекта й індукта, які надходили до Військової скарбниці з усіх полків, дорівнювала 48 148 крб 85 к. [56]. Митні збори Гетьманщини становили від 35 до 50 % бюджету.

В Україні було поширено укази про заповідні товари. Наприклад, за змістом Батуринських статей із Московією 1663 р. українські купці мали торгувати такими окремими видами товарів, як, наприклад, тютюном і вином, тільки з Московією, забороняли продавати зерно на Правобережжя, вивозити з України (як і з Росії) певні види товарів (волову юхту, пеньку, ревінь, смолу та ін.) до Західної Європи. Таким чином, російський уряд намагався переорієнтувати українську торгівлю. Згодом усі традиційні експортні товари (окрім худоби та тютюну) потрапили до переліку заборонених. Це завдало збитків українським купцям, бо нові російські ринки були віддаленими, бракувало транспорту, а російські митниці залишалися корумпованими.

Після Петра I економічна політика стає ліберальнішою. 1737 – 1738 рр., перед війною з Османською імперією, уряд Анни Іоанівни цікавився конями, волами та зерном для армії. 1754 р. Єлизавета Петрівна скасувала мито між Україною та Росією. За доби гетьманування К. Розумовського було скасовано українську митну систему та встановлено збори мита за тарифами государевої казни. Уряд Кирила Розумовського втратив останнє джерело прибутків.

Указ Сенату від 1755 р. дозволив запорожцям торгувати на Лівобережжі й не сплачувати мита, вільно ввозити товари на Запорожжя.

Отже, значну роль у розвитку тогочасної торгівлі відігравала різноманітна продукція та потреби місцевих ринків, залучення до торговельної діяльності більшості населення – купців, міщан, селян та козаків, активні зв'язки із сусідніми державами.

Правобережжя залишалось під контролем Речі Посполитої.

У цей час почали відновлювати традиційні форми власності на землю – шляхетську, королівську, церковну. На середину XVIII ст. 40 магнатських родин володіли вже 80 % території Правобережжя. Господарство розвивалося на основі панщинно-фільваркової системи та потребувало багато робочих рук. Для власного збагачення та відродження краю магнати почали створювати в межах своїх володінь "слободи", у яких селян на певний час звільняли від податків. Установлення тривалих пільгових термінів для слобід сприяло припливу втікачів із Галичини, Волині, Полісся.

Іншим прикладом змін у землеробстві було об'єднання фільварків сусідніх селищ у ключі, а окремих фільварків та ключів – в економії. На них частіше застосовували найману працю, оскільки кріпаків на всі роботи

не вистачало. Кожна економія спеціалізувалася на вирощенні певних сільськогосподарських культур.

В окремих районах Правобережжя землею володіли сільські громади або об'єднання кількох сімей чи осіб, так зване "сябринне" землеволодіння. Протягом XVIII ст. селянську громаду перетворили на додаток до помісної системи, яка була зобов'язана забезпечувати пана максимальною рентою.

Протягом другої половини XVII ст. селяни Правобережної України подібно зем'янам були власниками своєї землі. Вони її продавали, обмінювали, закладали, успадковували, заповідали, розподіляли в родинному колі, використовуючи до того ж лише звичаєве право. Зменшення селянських земельних наділів призводило до того, що більшість селян у 60-х рр. XVIII ст., відбуваючи панщину, не могли забезпечити себе засобами існування за допомогою власного господарювання, а тому відбувся процес виділення із загальної маси селянства (як чиншових, так і панщинних) більш заможних господарів. Із часом панівним стало особисте землеволодіння. Одночасно збільшувалася кількість малоземельних селян. На Правобережжі малоземельні селяни – піші, халупники, одностяглі; вільні селяни – гультяї, "гулящі" наймити.

Становище селян перебувало у прямій залежності від збільшення повинностей. У середині XVIII ст. панщина становила 2 – 3 дні на тиждень. Із 1754 – 1769 рр. на Правобережжі – 2 – 4 дні.

Зростала кількість чиншовиків через селян-загородників та навіть ремісників, які виконували такі додаткові роботи, як, наприклад, прядіння, очищення пшона та гречки, вигодовування телят феодала, ремонт мостів, перевезення товарів на ринок. Іноді ремісники (навіть із цехів) відробляли панщину у фільварках. Була додаткова до панщини феодалська повинність із будівництва й ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків – шарварок. Щоб збільшити прибуток шляхта використовувала шарваркові дні для польових робіт, збільшувала тривалість робочого дня, обтяжувала чиншовиків відробітками, а панщинних селян – чиншем. Щоб сплачувати грошову ренту, селяни займалися торгівлею, хоча іноді шляхта обмежувала й навіть забороняла селянам торгувати. Іноді феодали практикували поурочні дні (згони, ґвалти, толоки тощо), які не мали чіткої періодичності, на відміну від панщини, та могли тривати до 12 днів на рік.

Із другої половини XVIII ст. магнати та шляхта поступово заміняли чинш панщиною. Наприклад, у селі Хомів на Київському Поліссі селяни протягом цілого року виконували відробіткову ренту по три дні на тиждень, сплачували 23 злоті й давали натуральний податок – по три курки, дві качки, одній гусці, десятку яєць тощо. У грошовому еквіваленті це становило 50 злотих і 6 грошів [2].

На Правобережжі селяни масово переселялися в полкові регіони під захист козаків, де засновували, як і козаки, хутори. На основі досліджень В. Маркіної можна виділити чотири форми козацького землеволодіння – це: 1) спадкова; 2) що надавали за військову службу; 3) куплена; 4) зайнята для обробітку власними силами.

На початку XVIII ст. на Фастівщині на території "Палієвої держави" з полковим урядом С. Палія селяни не виконували жодних повинностей, окрім виплати невеликого збору на військо продуктами або фуражем, так званого "борошна". Через селян шляхта постійно конфліктувала з козаками. Своєю чергою, козаки примушували католицьке духовенство платити податок. У цей час майже 200 тис. жителів правобережних козацьких полків було депортовано на Лівобережжя. Тому напруження в суспільстві поступово зростало. Замість козаків, виникли гайдамаки, які нападали на маєтки з весни до кінця осені.

Але всі намагання змінити систему господарювання та отримати прибутки були марними. Достеменно відомо, що урожайність зернових постійно зменшувалася. Кількість зібраного зерна не перевищувала посіяне більш ніж у 2 рази, для порівняння в XVI ст. кількість зібраного зерна була в 5 разів більшою від посіяного. Пояснено це низкою стихійних лих середини XVIII ст., виснаженням ґрунтів, застарілим реманентом і його катастрофічною нестачею. Тому землевласники все частіше купували новітні легкі німецькі плуги, по-різному угноювали землю. Для підвищення родючості ґрунтів використовували різні форми сівозміни. У сівозміну вводили технічні культури. Із появою таких нових сільськогосподарських культур, як, наприклад, картоплі, трипілля змінилося чотиріпіллям або нерегулярною паровою системою. На городах селяни вирощували цибулю, ріпу, моркву, петрушку, пастернак, квасолю та буряк. Однак варто зазначити, що в деяких районах Північної Буковини й Карпат ще залишалася застаріла двопільна та підсічно-вогняна системи.

Важливу роль у сільському господарстві відігравало тваринництво. Селяни розводили велику рогату худобу, свиней, коней, кіз, овець.

У буремні часи другої половини XVII ст. розорені ремісники поступово переселялися в села.

Традиційним сільським ремеслом залишалось гуральництво. Вирощування льону та конопель сприяло розвитку ткацтва. Майже в кожному господарстві займалися обробленням сировини та прядінням. У Карпатах нестача орної землі сприяла розвитку промислового виробництва, наприклад металургії та добування солі, склоробства.

Поступове зміцнення сільського ремесла привело до розвитку мануфактурного виробництва та набувало ознак товаризації наприкінці XVIII ст. та потребувало кваліфікованих вільнонайманих робітників.

Із розвитком мануфактур почали відроджувати міста. Львів був економічним центром Правобережжя. Варто зазначити, що особливістю тогочасного промислового розвитку було поєднання позацехового, цехового та мануфактурного виробництва. Крім традиційного західного вектора торгівлі, міста переорієнтовували на внутрішню торгівлю та торгівлю зі східними сусідами – із Наддніпрянщиною та Росією.

Внутрішня торгівля традиційно містила тижневі торги та святкові ярмарки. Деякі ярмарки мали міжнародне значення, наприклад у Бродах. Основним експортним товаром було збіжжя, однак також продавали худобу, продукти тваринництва та бджільництва, промислові вироби, імпортували, відповідно, прянощі, насіння, кращі породи худоби, сільськогосподарський реманент, сукно, шовк, порцеляну. У містах розвивали кредитні операції, або лихварство. У Львові відбувалися контракти (великі з'їзди шляхти для укладання угод на продаж продуктів із фільварків й оренду-купівлю маєтків). Контракти поживляли місцеву торгівлю. Кількість учасників сягала 5 000 осіб. Щорічний оборот контрактів становив майже 30 тис. злотих [2].

На Правобережжі, яка була у складі Речі Посполитої та Османської імперії, переважали польські та турецькі монети – акче. Деякі гетьмани планували карбувати власні гроші. Наприклад, 1666 р. П. Дорошенко організував карбування срібної монети в Торговиці (тепер село в Кіровоградській області), але істориками не знайдено жодного екземпляра цих грошей. Інші дослідники стверджують, що гетьманську карбівню було організовано в м. Лисянці, де випускались півтораки, які в Україні називали чехами. Вони були копією польських срібних монет вартістю 1,5 гроша і вагою 1,08 г (із них 1,31 г чистого срібла). Однак сучасні дослідники-

нумізмати схиляються до думки, що ані поляки, ані турки не могли дозволити гетьману власну емісію.

Отже, унаслідок Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст., що відбувалася одночасно з Англійською буржуазною революцією, на більшій території України було створено сприятливі передумови для формування індустріального суспільства, розвитку мануфактурного виробництва і формування ринку найманої праці, становлення фермерського господарства та національного ринку. Проте на заваді стали Московська держава та Річ Посполита, які спрямували свої зусилля на ліквідацію Української держави, перетворення її на колонію.

Джерела до теми

Скарги козацьких послів, відправлених Богданом Хмельницьким на сейм у Варшаву (липень 1648 року)

"...1. Їх милості пани державці поводяться з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками.

2. Хутори, луги, млини і все, що їм вподобається в домах козаків, забирають силою, мучать, убивають.

3. Беруть десятину з бджіл і поволовщину.

4. Старих козаків, жінок і батьків їхніх, хоч би син і був на службі, обкладають чиншем, як і інших хлопів.

5. Козацьких жінок одразу по смерті козаків примушують без милості працювати нарівні з міщанами.

6. Пани полковники не захищають, а ще й допомагають чинити нам кривди, а речі наші і майно, під виглядом торгу, забирають за половину ціни.

7. Жовнірська челядь забирає в козаків волів, худобу і всяке добро.

8. На Запорозжжі і на Дніпрі не дають промишляти, ні звіра, ні рибу ловити, а з кожного козака беруть по лисиці; а якщо не зловить лисиці, то за лисицю відбирають самопали. Панам полковникам підводи даємо або замісто підвід платимо грішми...

9. Навіть нашу воєнну здобич, татар і молодих татарчат, пани полковники віднімають у козаків...

11. З усякої нагоди відразу садовлять козака у в'язницю і, де чують хабара, не випустять, поки не дасть доброго викупу, примушують робити що схочуть..." [6].

Із книги "Велика реформа" про наслідки Національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст. (1654 р.)

"...До 1654 р. в Малоросії, як і на правому березі Дніпра, переважало велике шляхетське землеволодіння і землеволодіння монастирське. Селяни перебували в залежному від володарів кріпосницькому стані.

Народний рух 1648 – 1654 рр. щодо цього приніс великі зміни. Кріпосну залежність селянства, як і всі станові перепони, було скасовано. Хоча договірні статті 1654 р. і гарантували шляхті всі її вольності, проте на практиці це не мало значення. Більшість шляхти залишилась вірною польському уряду і пішла добровільно або була вигнана з лівого берега Дніпра; меншість, яка стала на сторону народних мас і перейшла потім у підданство Росії, була настільки за кількістю незначною, що незабаром розчинилася в загальній масі козацтва і не могла здійснити своїх шляхетських прав і привілеїв..." [6].

Батуринські статті, схвалені царським урядом за поданням гетьмана І. Брюховенького (1664 р.)

"...1. Якби козаки, і міщани, і їх землі, і млини, і всякі угіддя, і ранди, і комори були переписані, то те все було б відоме, і в розрахунках визначити число козаків, а з міщан, і з поселян, і з їх угідь побори (збирати було б) можна...

2. ...Надалі хліба, крім Києва (ніде) не продавати; а якщо такого розпорядження вчинити не можна для задніпрянських жителів, щоб вони схилилися під царської пресвітлої величності високу руку і з жителями тутешньої сторони Дніпра з'єднувалися, то їм би хліба веліти купити визначене число з твого, гетьманського, і вашого, старшинського, відома, і де їм купити, і через які міста провозити, то про це давати їм універсали, тоді вони це почнуть собі ставити в велику доброту (нашу) й один одному стануть це прославляти і від тамтешнього розорення схилитися на життя на тутешню сторону (Дніпра), тому що за Дніпром нині через ляхів та татар хліба сіяно мало..." [6].

Із літопису Григорія Грабянки

про прихід воєвод у всі малоруські міста (друга половина XVII ст.)

"...Того ж року після різдва Христового з Москви повернувся щедро обдарований гетьман Брюховецький і привіз із собою у всі головні міста України воєвод великоруських (окрім давніх, оскільки в Києві, в Чернігові,

в Переяславі та в Ніжині здавна були воєводи). А саме – в Гадяч, в Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгородок, у Глухів, у Батурин та в інші. А від тих воєвод у менші міста та у приписані їм повіти послані були прикажчики, тоді ж понастановляли ціловальників, тобто присяжних збирачів податків. Вони на торжищах та ярмарках від усякої проданої та купленої речі брали з козаків та селян податъ. І так пильно ту справу робили, з таким рвінням, що ні одна копійка повз їхні руки не пройшла. А воєводи, на всій Україні взявши люд під свою владу, на усіх громадян, на все поспільство наклали данину. З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять золотих грошей (2,5 копійки), з коня брали півкопи грошей та осьмачку жита.

Навесні того ж року з Москви по всій Україні розіслали спищиків, і ті спищики усіх людей у містах та селах переписали. Записали кожного – від художника до найбіднішого, записали, скільки у кого синів, хто чим займається, чим промишляє, де торгує, яку землю, заводи та угіддя має. Переписали млини, ставки, винниці, броварні, солодовні, пасіки, хутори. І на все те податъ наклали..." [6].

Універсал гетьмана І. Мазепи про дводенну панщину (1701 р.)

"...Жаловались нам жителі с. Смоляжі на п. Самуїла Афанасьєвича, сотника веркіївського, державцу цього села, что дозорца его, п. сотника, к ним назначений, великії і неістирпимії їм в работизні діял прикrostі, незноснії чинячи обіди і в панщині непрестано вимисли, і просили нас, гетьмана, в том собі облегченія і зацтити. Ми призвали означеного сотника і поручили суду нашему генеральному разобратъ діло; жалоба оказалась справедливою, за что сотника ми не похвалили; однако же не отбираєм от него того села, но приказиваем, аби не больше, только два дні в тиждень, работу ему панщиною отправовали, а інші дні на свої оборочали потреби, і в рок по осмачки овса от рабочей товарний давали, надщо жодних датков і повинностей не маєть і не повинен будет он п. сотник вимагати, под неласкою нашою..." [5].

Із "Літопису Малоросії..." Ж.-Б. Шерера про свавілля О. Меншикова на українських землях (перша чверть XVIII ст.)

"...Року 1719 князь Олександр Меншиков прибув в Україну. Гетьман Скоропадський зі своїм почтом, йдучи йому назустріч, дійшов аж до Шептаків на Десні. Князь влаштував для нього і всього почту розкішний обід

у Гадячі, де він пробув певний час. Гетьман, зі свого боку, пригощав князя у Глухові. Меншиков оглянув землі від Межеї до Почепа, які гетьман йому відступив. Незадоволенний розмірами володіння, він вимагав додати частину земель, які належали сотникам від Маглинська до Бакланська, і ще частину земель Стародуба, наказавши обкопати їх ровами. Ці вчинки Меншикова викликали найгостріші суперечки між ним і гетьманом. Останній звинувачував його найміцнішими словами в несправедливості й трактуванні завжди вільних козаків (надто з Почепа) як кріпаків..." [6].

*Із маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі
(3 серпня 1775 року)*

"...Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданам цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорізьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали. ...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати для них свавільно власні зимівники, більше того – виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього 8 000 душ, включаючи сюди і тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорялися їх сваволі. ...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки

для того, щоб собі підкорити і довести у себе власне хліборобство, в чому й досягали багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядком і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватись згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться у їх володінні. Всяка твереза людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамо-витим управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати і збільшувати їх кількість.

...Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття..." [6].

*Із характеристики розвитку землеробства
на Лівобережній Україні (друга половина XVIII ст.)*

"...У залежності від ґрунту врожай хлібів буває неоднаковий.

1. У степових повітах він, звичайно, у вісім, десять і дванадцять, а в лісових – в п'ять, шість і до десяти разів збільшує прибуток. Чудова родючість степових земель повинна б, в порівнянні з лісовою, давати значно більший прибуток, але цей останній у багатьох місцях не поступається першому. За моїм спостереженням причина цього полягає у недосконаліх... плугах, якими користуються степові хлібороби. Ними, через

їх будову, так важко орати, що треба запрягати по шість і вісім волів, які з великим напруженням ідуть дуже поволі; часом трьом чоловікам важко обслужити один плуг; оскільки не кожний селянин має таку кількість волів і потрібну кількість членів сім'ї, то, звичайно, два, три і чотири господарі впрягаються в один плуг і таким чином орють свої ниви. Із цього виходить, як незручність, так і втрата родючості, бо, по-перше, під жито і інші хліба, які цього вимагають, тільки один раз, на початку літа рілля зорується під пар, оскільки для другого разу на це не вистачає часу, хоч замість цього другий раз і орють особливим знаряддям, яке називається рало; але на ньому нема такого заліза, як на плугах, а тільки вбитий один, два і більше дерев'яних зубів, і воно нагадує борону, то, по-друге, підняту плугом дуже широкими і грубими скибами, масну і тверду ріллю не можна на дрібні частини розділити ні ралом, ні бороною, і через те частина посіяного насіння не сходить, а інша заглушується бур'янами.

2. На відміну від цього хлібороби лісових місцевостей краще встигають у швидкому обробітку землі своїми знаряддями. У лісових місцевостях дуже рідко вживається плуг, який менший і легший від степового. Звичайно, там вживають таке знаряддя як соху. ...У соху на колесах, а на обох стільки, як на плузі, що оре землю; це... леміш... на осі і менше піднімає землі. ...Степовий плуг відрізує за раз землі від шести до восьми вершків, соха на колесах – чотири, п'ять, однокінка – чотири, але дві останні працюють швидше і цим встигають два рази на рік зорати все поле, роздрібнюють ріллю на малі шматочки, що найосновніше в хліборобстві, і менше вимагають робочої худоби та людей..." [6].

*З опису технології виварювання солі на Бахмутській солеварні
із застосуванням кам'яного вугілля (1764 р.)*

"...З казенного сковорідкового заліза зроблена сковорода чотирикутна, довжиною і шириною рівна 14 вершкам (від автора – міра довжини (приблизно 4,4 см)) без четверті, висотою бортів трьох дюймів (від автора – міра довжини (приблизно 2,5 см)), в яку води увійшло два відра з четвертю. Згідно пропорції тієї сковороди складена цегляна піч і в неї покладено замість лучини дрібно колоті соснові дрова пів плахи, і насипано кам'яного вугілля дві четверті (від автора – міра довжини (у XVIII ст. приблизно 17,7 см)), потім поставлена на ту піч зазначена зроблена сковорода.

Як швидко згадані дрова в печі запалені, в той час ковальськими... шістьма міхами і з трьох боків вогонь роздувати починали, і на сковороду росол... наливають... як звичайно тут при варці солі відбувається, а для дії міхів визначено робітних людей на три зміни 9 чоловік. Росол з тієї сковороди закипів у 45 хвилин, а всього при варінні на даній сковороді солі дія продовжується три години.

Солі з тієї сковороди знято 6 фунтів (від автора – міра ваги, яка дорівнює 409,5 г) 72 злотники (від автора – міра ваги, яка дорівнює 4,2 г)... [6].

*Із протоколу допиту втікачів із винокурні князя Шуйського
в м. Ясногородці Київського воєводства (1778 р.)*

"...Назад три роки тому перейшов він (від автора – селянин-втікач В. Коток) з... села Хвойників у містечко... Ясногородку, і, живучи там, направлений був у панську винокурню, де знаходився в роботі тривалий час, і не отримував ніякої плати, дійшов з родиною в таку бідність, що в зимовий час ходив без будь-якого одягу, крім тільки в одній сорочці, босий, і, не стерпівши такого гіркого життя, змушений був цього року у травні місяці відтіля піти. І, пішовши повз Білгородку, не з'явившись ніде на форпості, таємно через ріку Ірпінь прибув у Київ з наміром жити тут вічно, і знаходився на Хрещатику на службі у київських міщан Якова Панченка, короткий час, а потім у Василя Федоренка, до взяття його сотником київським Гудимом. Під час втечі з Польщі нічого він як панського, так і обивательського не забрав, і нікому там не винен. У цьому він засвідчив саму справедливість..." [6].

*Із повідомлення посесора про відмову жителів с. Романівки
Київського воєводства виконувати повинності на користь феодала
(1791 р.)*

"...Романівські селяни, нехтуючи законом і універсалами ... почали не підкорятися старостинському начальству, а в останніх днях минулого місяця цього року вийшли з послугу романівського посесора вельможного Івашкевича і знехтували стражником, війтом, гуменим і осавулою. Підібравши собі в Жидівцях попа, у якого немає власної садиби, всією романівською громадою з ним разом увірвались до двору із заявою, що віднині не визнаватимуть ані князя за старосту, ані вельможного Івашкевича за посесора. Одночасно намовляли людей, які служать [там] за платню, себто парубків, щоб кинули службу..." [6].

Запитання й завдання для самодіагностики

1. Які соціальні та економічні причини мала Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького?

2. До яких соціальних та економічних змін призвела Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького?

3. Якою була соціальна та економічна специфіка Слобідської України в XVII – XVIII ст.?

4. У чому полягали соціальні та економічні особливості Гетьманщини?

5. Як змінилася соціально-економічна ситуація на українських землях під час Руїни?

6. Чому економіку Гетьманщини часів Івана Мазепи можна вважати успішною?

7. Які заходи було вжито російським урядом у XVIII ст. щодо економічного та суспільного життя населення Гетьманщини?

8. Чим Нова Січ відрізнялася від попередніх у своєму економічному та соціальному розвитку?

9. Яку роль відігравав "соціальний бандитизм" на західноукраїнських землях у XVIII ст.?

10. Чи можна вважати соціально-економічні зміни на Правобережжі та Лівобережжі у XVIII ст. тотожними за своїм характером?

11. Прочитайте уривок з історичного джерела щодо Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. і виконайте завдання:

"...у католицькому християнському королівстві та вільній Речі Посполитій [народ] зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають. Захоплено церкви, монастирі та собори, заборонено вільне виконання обрядів..."

Автор у документі вказав на:

а) причину війни;

б) наслідок війни;

в) значення війни;

г) привід до війни.

12. Яким був головний соціальний наслідок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького:

а) ліквідація особистої залежності селян від панів (ліквідація кріпацтва);

- б) формування козацтва як провідної верстви;
- в) злиття верхівки козацтва зі шляхтою;
- г) формування великого козацького землеволодіння?

13. Основою господарського життя Запорозької Січі у другій половині XVII ст. був:

- а) фільварок;
- б) зимівник;
- в) слобода;
- г) паланка.

14. Що було характерним для процесу колонізації Слобідської України у другій половині XVII ст.:

а) початок заселення території Дикого поля українськими селянами-утікачами із Правобережної України та запорозькими козаками;

б) активізація переселенського руху, основою якого були селяни та міщани Лівобережної України, які рятувалися від утисків польських магнатів;

в) нова хвиля переселенців із Правобережної та Лівобережної України, пов'язана зі складними суспільно-політичними обставинами доби Руїни;

г) обмеження переселенського руху із Правобережної України владою Московського царства, у зв'язку з ускладненням відносин із Річчю Посполитою?

15. Стація – це:

- а) податок на утримання козацького війська;
- б) податок з доходів від промислів;
- в) земельний податок;
- г) транспортний податок.

16. У XVII – XVIII ст. на зміну великому феодальному землеволодінню прийшло:

- а) землеволодіння фермерського типу;
- б) велике князівське;
- в) султанське;
- г) індивідуальне козацьке.

17. Коли на території України царат юридично оформив кріпацтво:

- а) 1790 р.;
- б) 1781 р.;

в) 1783 р.;

г) 1785 р.?

18. Із занепадом автономії в Україні збільшилася:

а) польська магнатська земельна власність;

б) російська дворянська земельна власність;

в) монастирська земельна власність;

г) індивідуальна козацька земельна власність.

19. Який державний документ звільнив українську знать від військової служби та урівняв їх у правах із російським дворянством:

а) Коломацькі статті І. Мазепи;

б) "Жалувана грамота дворянству" Катерини II;

в) Бендерська конституція П. Орлика;

г) "Вічний мир"?

20. Заселення й освоєння окраїнних та пустинних земель – це:

а) консолідація;

б) конфронтація;

в) колонізація;

г) десятина.

6. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Основні питання

6.1. Суспільство Наддніпрянської України.

6.2. Економіка Наддніпрянщини.

6.3. Соціально-економічне становище західноукраїнських земель.

Література: [2; 6; 8; 9 – 10; 18; 21; 27; 31; 32; 53; 57; 63].

6.1. Суспільство Наддніпрянської України

На кінець XVIII – початок XIX ст. більша частина української етнічної території сформувалася на основі Лівобережжя, Правобережжя (у результаті другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Польщі), Слобожанщини та Півдня. Ця територія дістала назву Наддніпрянської України та перебувала під владою Російської імперії.

На кінець XVIII ст. в Україні проживало понад 10 млн осіб. На підпорядкованих Росії українських територіях було 8,2 млн. Кількість населення стрімко зростала та на середину XIX ст. вже становила 13,5 млн осіб [63].

Причинами такого стрімкого зростання населення було таке:

- 1) природний приріст;
- 2) природна міграція різних етнічних груп;
- 3) міграційна політика царизму та швидка колонізація малозаселених районів Півдня;
- 4) розвиток капіталістичних відносин;
- 5) приєднання нових територій до складу Російської імперії.

Особливо швидко зростало населення Степової України. Із 1787 до 1862-го рр. населення трьох степових губерній (Катеринославської, Херсонської та Таврійської) збільшилося в 4 рази.

Міське населення зросло із 5 до 11 %. Якщо, наприклад, приріст мешканців міст та містечок по Росії з 1825 до 1856-го рр. становив 62 %, то у Правобережній Україні – 76,4 % [57].

Національний склад населення Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. переважали українці. Їхня кількість становила 6,1 млн осіб

або 80,2 % до всього населення краю, росіян – 1 млн (або 13,3 %), євреїв – 236 тис. (або 3,1 %), відповідно [31].

У цей період середня тривалість життя в Російській імперії становила 27,3 року. Такий низький показник пояснювався високою дитячою смертністю та численними епідеміями.

Водночас зі збільшенням кількості населення відбулися й значні зрушення у його соціальній структурі. Із початку XVIII ст. в Російській імперії утвердився чіткий поділ станів на привілейовані та податні. За даними 10-ї ревізії (1857 – 1859 рр.) соціальна структура українського населення була такою: дворянство (2,01 %), духівництво (0,97 %), міські стани (купці, міщани, цеховики – 10,5 %), сільський стан (кріпосні та державні селяни – 80,99 %), різночинці (5,53 %).

Основним привілейованим станом у феодальному суспільстві було *дворянство*. За даними 10-ї ревізії (1857 – 1859 рр.) дворянство становило 2,01 % від загальної кількості українського населення. На початку XVIII ст. завершується його консолідація. Ця верства складалася з титулованого дворянства (графи, барони, князі); спадкового дворянства (нащадки давніх дворянських родів, які на момент видання "Жалуваної грамоти дворянству" не менше ніж 100 років були у складі дворянства та записані до першої Оксамитової книги); дворянство, якому це звання було пожалувано імператором; особи, які здобули звання за цивільну або військову службу; іноземне дворянство, яке прийняло підданство Російської імперії. Окрему групу дворянства становили особисті дворяни. Ця частина дворянства виникла 1722 р. та складалася з осіб, які були на державній службі, але не дослужилися до чинів, які дають можливість здобути статус спадкового дворянина. Вони не мали права володіти кріпаками, основний їхній прибуток складався із жалування або пенсії. Статус особистого дворянина після його смерті залишався у його дружини, але не передавався дітям.

1785 р. "Жалувана грамота дворянству" систематизувала та підтвердила привілеї дворян. Це недоторканість дворянської гідності; звільнення від обов'язкової військової служби, усіх податків та повинностей, тілесних покарань; перевага під час надання чину, здобуття освіти; право вільного виїзду за кордон; володіння землею із кріпосними селянами, які на цій землі проживали. Цей документ закріплював і зовнішні ознаки дворянської належності: мундир, шпагу, екіпаж, особисте місце в церкві. У цей час також надавали нові привілеї: це участь у засіданнях новостворених

дворянських органів влади в губернії, що мали назву губернських дворянських зібрань.

Дворянство не було однорідним станом. Збіднілою частиною дворянства вважали тих представників цієї верстви, які або не мали маєтків, або володіли землею всього із 20 кріпаками чоловічої статі. Середньопомістне дворянство повинно було мати від 20 до 100 кріпаків у своїй власності. Найзаможніша частина дворянства володіла маєтками із кріпаками понад 100 осіб чоловічої статі.

На Правобережжі переважали польські пани. У 1830 – 1831 рр. вони навіть підтримали повстання в Польщі за відновлення своєї держави. Царський уряд ставився до дворян-поляків із підозрою, час від часу репресував польських панів (так титулу було позбавлено 60 тис. поляків) і робив поступки місцевим селянам. 1847 р. Микола I запровадив Інвентарні правила. Вони чітко визначали кількість землі в селян, види робіт, скасовували приватне оподаткування. Проте із часом Інвентарні правила було ускладнено різними доповненнями, через які вони стали невиконуваними.

Таким чином, у першій половині XIX ст. дворянство закріпило свій статус привілейованої верстви й стало більш менш рівним у правах.

Другим привілейованим станом на той час було *духовенство*. Воно було чорним (ченці) та білим (парафіяльні священики), і його звільняли від податків, рекрутської повинності та тілесних покарань. За даними 10-ї ревізії (1857 – 1859 рр.) ця верства становила 0,97 % від загальної кількості українського населення.

Третім станом було *купецтво*. Його становий чин оформив ще Петро I. Спочатку було 2 гільдії, а з 1775 р. їх стало три. Становий чин купця цілком залежав від його майнового стану. За розміром капіталу купців зараховували в ту або ту гільдію. Неодноразове підвищення гільдійських внесків ускладнювало доступ до купецтва (особливо I та II гільдій).

Основним податком купців уважали гільдійський внесок, який становив 1 % з оголошеного ним капіталу. Купецтво звільняли від подушної податі, тілесних покарань, а купців I та II гільдій ще й від рекрутчини.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. загальна кількість купецької верстви постійно зростала. Збільшення кількості представників купецького стану відбувалося через заможних міщан, селян та козаків. Протягом 1830 – 1850 рр. у 9 українських губерніях Наддніпрянщини купецтво збільшилося із 7 699 до 40 294 осіб [27].

Основну масу податних станів та всього населення Наддніпрянської України становили *селяни*. За даними 10-ї ревізії (1857 – 1859 рр.) селянський стан становив 80,99 % від загальної кількості українського населення. Селян розподіляли на три розряди: поміщицькі (до 1861 р.), державні (або казенні) (до 1866 р.) та удільні (до 1863 р.).

У першій половині XIX ст. серед загальної кількості українського селянства, яка становила близько 5,3 млн осіб, поміщицькі селяни-кріпаки – понад 47 % від загальної кількості селянства. За дослідженнями істориків, понад 3 млн поміщицьких селян було на Правобережній Україні, на Лівобережжі – 1,7 млн та на Півдні – 690 тис. осіб. Ці цифри свідчать про особливості політичного становища та економічного розвитку кожного із цих регіонів.

Поміщик мав право на працю і майно селянина, міг продати його із землею або без землі. Основною формою експлуатації селян-кріпаків була відробіткова рента. На оброці було лише трохи більше ніж 1 % поміщицьких селян.

Державні селяни належали казні та їх офіційно називали "вільними сільськими обивателями". До державних селян належали селяни, що жили на казенних і власних землях, козаки Чернігівської й Полтавської губерній, селяни-одновірці (походили з російських служилих людей і здебільшого мали лише двір), кіннозаводські селяни, вільні хлібороби, іноземні колоністи, колишні старостинські, коронні й монастирські селяни; селяни, приписані до казенних промислових підприємств; євреї-землероби, вільні матроси, нижні військові чини та їхні діти та ін. 1857 р. державних селян в Україні було близько 45 % від загальної кількості сільського населення, зокрема на Лівобережжі – 53 %, на Правобережжі – 22 % і на Півдні – 51 %.

У 1817 – 1857 рр. на території Наддніпрянської України були військові поселення, на утримання яких передавали частину російського війська. Наприклад, 1817 р. 11 кавалерійських та 3 піхотні полки у формі військових поселень було розміщено в Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях. 1819 р. на Півдні України на військові поселення було перетворено 250 сіл, у яких проживало до 20 тис. селян [10]. Фактично селян-поселенців перетворювали на довічних солдатів, які водночас займалися сільським господарством, а їхніх дітей із 7 років зараховували до кантоністів (новобранців). У середині 50-х рр. XIX ст. 674 тис. державних селян Наддніпрянської України було на становищі військових поселенців.

Держава селянам надавала землі, за які вони відбували фіксовані законом повинності: оброк, подушний податок та інші державні податки. Положення держаних селян було нестійким. Їх могли передати у військо-ві поселення або удільне відомство. На Правобережній Україні державних селян здавали в оренду (посесію) приватним особам. Таких маєтків тоді налічували 404, тобто 87 % від їхньої загальної кількості [32].

"Проміжне" місце між кріпаками та державними посідали удільні селяни, що належали імперському дому. Це колишні явірцеві (явірка – полонина) селяни, що дістали назву удільних 1797 р., коли було створено Департамент уділів. Вони сплачували подушну подать, відбували рекрутську повинність, оброк на землю імператорському дому та інші державні повинності. У складі удільних селян були "государеві" (що належали імператору); і стаєнні (приписані до стаєнного відомства імператорського двору).

Унаслідок утягнення в капіталістичні відносини селянських господарств, селянство швидко розподілилося на три групи: заможних селян, середняків та сільську бідноту.

В особливу соціальну групу можна виділити *різночинців*. До її складу входили представники різних верств українського суспільства, що у XVIII – першій половині XIX ст. опинилися на стику різних соціальних станів, унаслідок незавершених процесів щодо юридичного оформлення станів, у межах Російської імперії. Вони слабо вписувалися в законодавчо затверджені категорії основних чотирьох станів російського суспільства: дворянства, духовенства, міщанства та селянства. За даними 10-ї ревізії (1857 – 1859 рр.) різночинців нараховували 5,53 % від загальної кількості українського населення. Цей прошарок суспільства був доволі строкатим і в подальшому на його основі почала формуватися творча інтелігенція.

Прогресоване обезземелення, руйнація індивідуальних господарств зумовлювали виникнення надлишків робочої сили в аграрному секторі. 1792 р. від 7 до 20 тис. козаків Чорноморського війська було примусово переселено в долину річки Кубань у передгір'я Кавказу. Уже на початку XIX ст. там проживало 25 тис. козаків, які здебільшого переїжджали із Чернігівщини, Полтавщини та Харківщини [18]. Спробою знайти вихід зі скрутного становища було стихійне та організоване переселення селян у Саратовську та Астраханську губернії, на Кавказ, у Новоросійський край. У 1838 – 1852 рр. із Лівобережжя переселилося в ці райони 58,5 тис. осіб.

Отже, наприкінці XVIII ст. в Російській імперії остаточно було сформовано основні верстви, законодавчо закріплено їхні права. Найбільше поняттю "верства" відповідало дворянство, найменше – селянство. Формування верств відбувалося під впливом західноєвропейських традицій.

6.2. Економіка Наддніпрянщини

У першій половині XIX ст. Україна була аграрною країною із кріпосницькими відносинами. Близько 75 % землі належали поміщикам та понад 60 % населення становило кріпосне селянство.

Тогочасна криза феодално-кріпосницького виробництва характеризувалася домінуванням кріпосницьких відносин. Основними формами експлуатації кріпаків у той період були відробіткова, грошова, натуральна рента. Незважаючи на те що закон 1797 р. офіційно встановлював 3-денну панщину, на практиці вона становила 4 – 6 днів на тиждень. Особливого поширення набула так звана урочна система. За умов офіційного обмеження панщини 3 днями поміщики давали селянам денне завдання (або урок), яке було таким великим, що його доводилося виконувати протягом кількох днів. Крім панщини, поміщики змушували селян відбувати різноманітні повинності: рубати ліс, перевозити поміщицькі продукти на ринок, вартувати панський маєток, прясти нитки, вибілювати полотно, платити грошові й натуральні побори, давати панові мед, курей, качок, яйця тощо.

Державні селяни відробляли державну панщину, яка становила 2 – 3 дні на тиждень, або військову повинність через систему військових поселень. Крім того, вони так само, як і поміщицькі селяни, сплачували й натуральну данину.

Поміщик мав право на працю та майно селянина, міг продати його із землею або без землі. Значну частину обезземелених селян поміщики переводили до дворових людей, які отримували від феодала "місячне" утримання. За даними 9-ї ревізії (1850 – 1852 рр.) в Україні дворових селян налічувалося 56,5 тис. осіб (по Росії – 519,4 тис.) [63].

У другій половині XVIII ст. на Лівобережжі в користуванні селян перебувало 75 % всієї поміщицької землі (без лісу). Поступово селян витіснили на неродючі віддалені землі. За дослідженнями істориків, наприкінці 50-х років XIX ст. у селян залишилося лише 39 % поміщицьких земель, на Правобережжі – 37 %, а на Півдні – 14,3 %, відповідно. Наприклад,

у Харківській губернії загальна площа селянських земель зменшилася на 28 %. За статистичними даними у Подільській губернії на одну особу чоловічої статі припадало 1,2 десятини, у Київській – 1,9 десятини, у Полтавській – 2,5 десятини, у Херсонській – 3,2 десятини, у Чернігівській – 3,6 десятини. Однак дослідники підраховували, що для ведення господарства, сплати податків та отримання достатнього врожаю кожна родина повинна була мати не менше ніж 5 десятин (1 десятина дорівнює 1,09 га) на кожну особу чоловічої статі (або ревізьку душу). Тому цей статистичний матеріал переконливо свідчить про поступове обезземелення селян.

На ефективність сільськогосподарського виробництва також впливав рутинний стан техніки. Землю обробляли тим самим реманентом, що й у XVII – XVIII ст., крім того, його катастрофічно не вистачало. 1838 р. на 100 ревізьких душ припадало лише два плуги. Такими самими застарілими залишилися й системи оброблення землі: класичне триплля використовували на Правобережжі, архаїчна перелогова система – на Півдні та комбінована система – на Лівобережжі.

Однак криза відображалася не тільки на господарствах селян. Зниження прибутків землевласників призвело до зростання заборгованості поміщицьких господарств перед державою. У першій половині XIX ст. вона становила понад 83 млн крб і тому наприкінці 50-х рр. XIX ст., достеменно відомо, що кожен четвертий поміщицький маєток в Україні було оформлено під заставу (таблиця).

Таблиця

**Кількість заставлених й перезаставлених поміщицьких маєтків
(за даними 1856 р.) [2]**

Губернії	Заставлені поміщицькі маєтки (у % від загальної кількості)	Кількісні показники, маєтків
Волинська	25,3	599 із 2 370
Катеринославська	24,7	647 із 2 621
Київська	56,4	895 із 1 584
Подільська	48,8	814 із 1 667
Полтавська	15,8	1 192 із 7 547
Харківська	18,4	786 із 4 286
Херсонська	26,6	749 із 2 813
Чернігівська	19,8	966 із 4 869

Поміщики здавали свої землі в оренду купцям, міщанам та заможним селянам. Лише протягом 1811 р. купці, міщани та військові обивателі Слобідсько-Української губернії купили в поміщиків близько тисячі десятин орної землі та лісу. В. Жванка із села Пісок Полтавської губернії в період із 1820 до 1826-го рр. дав у борг навколишнім поміщикам 6 440 крб, 1828 р. мав 272 десятини орної землі в подальшому в 1830-х рр. він придбав на підставні прізвища 55 кріпаків.

Кризові явища, що виникли у відсталому кріпосницькому господарстві спонукали до суттєвих змін. Прогресивні дворяни-новатори шукали шляхи виходу з економічної скрути, тому в сільське господарство поступово проникають капіталістичні відносини.

У загальній масі товарного хліба, що йшов на внутрішній і зовнішній ринок, поміщицький хліб становив 90 % селянський – лише 10 %. Із часом поміщики почали розширювати посіви зернових культур, ураховуючи потреби ринку. Наприклад, у Київській губернії, завдяки зусиллям поміщиків, у період із 1799 до 1846-го рр. загальні площі цих культур зросли на 72 %, упродовж 1822 – 1833 рр. у Подільській губернії – на 67 %. Однак найпродуктивніше ця тенденція розвивалася в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, де в 1778 – 1851 рр. посівна площа зернових збільшилася у 25 разів. Для збільшення панської ріллі в селян відбирали наділи й переводили їх на незначний місячний продуктивний пайок, позбавляючи власного господарства та примушуючи виконувати безперервну панщину.

Із кінця XVIII ст. окремі поміщики почали розширювати посіви традиційних та вирощувати нові види технічних культур, яких потребувало тогочасне виробництво. Наприклад, поміщики Полтавської та Чернігівської губерній почали вирощувати махорку, бакун (від перського *bouhour* – "благовонное курение") та окремі "вищі" сорти тютюну. Інші поміщики, особливо Михайло та Кирило Гудовичі, Іван Ханенко, займалися вирощуванням конопель. Виключно поміщики опікувалися вирощуванням льону. 1848 р. із "дворянського" врожаю цієї культури було вироблено в Полтавській губернії – 102 тис. пудів льону-волокна, Волинській – 57 тис. пудів, Чернігівській – 46 тис. пудів і Київській – 30 тис. пудів, відповідно. Стрімко зростали в українських маєтках і посіви цукрового буряка. На 1848 – 1849 рр. вони становили 75,8 % загальноімперської площі.

Такі новаторства в сільському господарстві потребували від поміщиків поліпшення обробітку землі, використання добрив, тому окремі

поміщики у своїх маєтностях використовували закордонні вдосконалені знаряддя обробітку землі.

Зростання товарності виробництва в першій половині XIX ст. сприяло поглибленню спеціалізації окремих сільськогосподарських районів та поміщицьких господарств. На Лівобережній Україні, поруч із хліборобством, було поширене вирощування на продаж тютюну та конопель. Господарства Правобережної України спеціалізувалися на вирощуванні озимої пшениці та цукрового буряка. Південна Україна ставала найважливішим районом виробництва товарної пшениці та розведення тонкорунного вівчарства. Наприклад, загальне поголів'я тонкорунних овець у період із 1823 до 1848-го рр. на Катеринославщині зросло зі 115 до 1 120 тис. голів, у Херсонській губернії – зі 199 до 866 тис. голів, на Харківщині – у 1,5 разів (до 500 тис. голів). Експорт вовни за приблизними підрахунками в той час різко зріс із 87 до 485 тис. пудів.

Подальшого розвитку набувало промислове городництво. Наприклад, у слободах Гаврилівка, Синьолицівка та Пересічна Харківського повіту селяни вирощували капусту та цибулю. У найвроджайніші роки вони продавали свій сільськогосподарський товар на загальну суму до 6 тис. крб. Жителі селища Балаклея відводили значні площі для сівби червоної цибулі, яка йшла на продаж під назвою *балаклеївської*. У деяких повітах Харківської губернії було поширено також промислове баштанництво.

Отже, розклад феодально-кріпосницької системи переріс на середину XIX ст. у глибоку кризу, що виявлялася одночасно з товаризацією й руйнуванням натурального характеру господарства також у розвитку капіталістичної й занепаді поміщицької промисловості, у розшаруванні селянства й дедалі ширшому застосуванні вільнонайманої праці та машин, у поступовому становленні нових верств – найманих робітників і буржуазії.

У 30 – 40-ві рр. XIX ст. в Наддніпрянській Україні почався промисловий переворот. Відбувалося утвердження та розширення фабрично-заводського (машинного) виробництва з переважним використанням вільнонайманої праці, разом із феодально-кріпосницькими підприємствами, де панувала примусова праця селян-кріпаків. Якщо 1825 р. у містах України налічували всього 528 промислових підприємств, то 1861 р. їх було вже 1 474.

Найперше промисловий переворот розпочався на державних підприємствах, наприклад, на Шосткінському пороховому, Луганському ливарному заводах, Катеринославській суконній та панчішній мануфактурах, Київському заводі "Арсенал", Києво-Межигірській фаянсовій мануфактурі, верфі в Херсоні, Миколаєві, Севастополі.

Та разом із тим було багато й ремісничо-кустарних майстерень. 1816 р. кількість цехових міщан Наддніпрянщини становило 8,8 % від загальної кількості ремісників, із 1859 р. – уже 10,42 %.

Характерною особливістю української промисловості був тісний зв'язок із сільським господарством. Найосвіченіша частина місцевого поміщицтва, крім землеробства, вела активну промислову діяльність. На території Наддніпрянської України виникають парові млини, крупорушки, ґуральні. Наприклад, перший паровий млин купця Княжніна працював 1848 р. в Херсоні. Також дослідникам достеменно відомо, що 1801 р. в семи українських губерніях Російської імперії (окрім Херсонської й Таврійської) налічували 7 839 дворянських ґуралень, які виробили 5 060 тис. відер горілки. У 20-ті рр. XIX ст. власники поступово почали використовувати парові машини в ґуральнях, тому 1860 р. їх залишилося тільки 2 497, але обсяг продукції збільшився до 40 млн відер.

Промисловий переворот сприяв швидкому розвитку цукрового виробництва. Першу цукроварню в Україні було збудовано графом Понятовським у с. Трощині на Київщині 1824 р. Через 20 років у Волинській, Подільській, Київській, Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях було вже 67 цукрових заводів (2/3 цукроварень усієї Росії), що належали представникам шляхетного стану. Так само на Київщині в с. Ташлик 1843 р. торговельно-промислова фірма "Яхненко і Симиренко" збудувала перший у Російській імперії паровий цукровий завод. У подальшому цукрова галузь стрімко розвивалася. Наприклад, 1848 р. працювало 208 заводів, які постійно збільшували випуск цукру, причому вартість виготовленої продукції зросла від 328,8 до 4 843,7 тис. крб сріблом.

Ефективним методом підвищення фінансових статків дворянства було заняття сукнарством. Багато поміщиків займалися одночасно вівчарством і суконним виробництвом. Царський уряд, щоб дістати якомога більше сукна для армії, надавав власникам суконних підприємств безвідсоткові кредити, премії, субсидії, що сприяло їхньому збільшенню. 1797 р. на території Наддніпрянської України працювало 12 вотчинних суконних мануфактур. У 1847 – 1856 рр. їхня кількість зменшилася із 311 до 144,

але виробництво сукна, навпаки, зросло з 10 15,6 до 2 523 тис. крб. Такі зміни пов'язано із проникненням у суконну промисловість купецького капіталу, парових машин і найманих робітників. Загалом на купецькі підприємства припадало 53 % суконної продукції.

Із 20-х рр. XIX ст. активно розвивалася кам'яновугільна та залізорудна галузі, що підтверджують наведені дані. Так, із 1796 до 1860-го рр. видобуток вугілля зріс зі 146 тис. до 6 млн пудів. Ці дві видобувні галузі сприяли прискореному розвитку машинобудівної промисловості. Машинобудівні заводи виробляли різноманітну продукцію: парові машини, паровики, механічне устаткування для харчової промисловості, деталі до машин та сільськогосподарські машини. Проте відсутність власної металургійної бази (метал довозився, переважно, з Уралу або з-за кордону) гальмувала розвиток машинобудування.

На початок 1861 р. в Україні налічували близько 20 машинобудівних, механічних і ливарно-механічних підприємств, що виробляли продукції на 1 231 тис. крб. Виникнення хоч і невеликої власної бази машинобудування було технічною передумовою для розгортання промислової революції в пореформені роки.

У першу половину XIX ст., крім поміщицько-кріпосних підприємств, де використовували працю кріпаків, на нових фабриках та заводах капіталістичного типу використовували вільнонайману працю. До складу найманих робітників входили приписані до заводів вихідці з розорених державних селян, міської бідноти. В Україні наприкінці XVIII ст. було до 10 тис. робітників, не рахуючи тих, хто працював тоді на ґуральнях, 1825 р. – 15,1 тис., 1853 р. – 61,7 тис. і 1860 р. – 85 тис. робітників. 1828 р. співвідношення між вільнонайманими та кріпосними робітниками становило, відповідно, 25,6 до 74,4 %, то вже 1860 р. – 54 та 46 %. Якщо ж додати сюди залишених поза цими підрахунками 25 тис. робітників винокурної та гірничої промисловості, понад 25 тис. учнів і робітників ремісничих закладів, понад 65 тис. судноробітників, а також персонал рибних промислів (за даними 40-х рр. XIX ст. – 15 тис. осіб), то загальна кількість працівників в Україні напередодні 1861 р. буде становити понад 214 тис. осіб. Тому можна впевнено стверджувати, що в період із 1825 до 1861-го рр. кількість найманих робітників зросла в 14 разів, а продуктивність вільнонайманої робочої сили була в 4 рази вищою, порівняно із кріпаками.

Товаризація сільського господарства та розвиток промислових потужностей сприяли поживленню внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Традиційно в Наддніпрянській Україні селяни продавали свою продукцію на тижневих базарах, яких 1861 р. нараховували 12 141. У містах поширювали стаціонарну торгівлю у крамницях та лавках.

Породженням нових, суто капіталістичних умов слід уважати таку форму посередницької торгівлі, як "прасольський промисел" – це: а) загони коробейників; б) гурти "хлопців"-розносників дрібних партій товару; в) козацькі артілі роздрібної торгівлі.

Традиційні ярмарки проводили кілька разів на рік. У Наддніпрянській Україні діяли 10 із 13 загальноімперських ярмарків. Найбільші з них проводили в Харкові, Єлисаветграді, Сумах, Полтаві, Києві. 1857 р., згідно зі звітом міністра внутрішніх справ, на території Наддніпрянщини проводили 1 787 ярмарків, що становило понад 40 % від загальноросійської кількості ярмарків. Основну частину українських ярмарків проводили в Харківській (474), Полтавській (379) та Чернігівській (206) губерніях [2]. Основні товари, що вивозили з України, – це хліб, м'ясо, вовна, тютюн, сало, олія, цукор. Тканини, вироби з металу, скло завозили з Росії.

Активне ярмаркування сприяло розвитку розгалуженої системи торговельних шляхів. Великі торговельні шляхи простяглися і від Харкова – Катеринославський, Київський, Сумський, Донський (або Черкаський) [21]. У цей час великого розмаху набув чумацький промисел, який був відомий ще із другої половини XV ст. У чумакуванні брали участь дрібномаєткові поміщики, заможні міщани, державні (переважно, із Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній) та поміщицькі селяни, що володіли як мінімум парою волів, добре обладнаним і пристосованим до тривалих подорожей возом, а також певною сумою грошей для придбання партії необхідних товарів. Крім того, кріпаки, що вирішили зайнятися цим промислом, повинні були сплатити оброк, який часто доходив до 25 крб і більше сріблом на рік від окремої родини, а прибуток власника чумацького воза міг становити 30 крб на рік. Розпочавшись із кримської солі (обсяги постачання якої в Україну зросли 1816 р. від 278 347 пудів (дорівнює 16,4 кг) до 8 млн пудів у 40-х рр. XIX ст.) донської риби та хліба, чумацтво постійно розширювало асортимент: цукор, сухофрукти, горіхи, олію, оливу, горілку, крупу, ікру, тютюн, вовну, кам'яне вугілля, алебастр, камінь, осі, колеса, дерев'яний посуд, гончарні вироби, вила тощо. Розвиток чумацького промислу сприяв розшаруванню селянства й був одним з основних джерел накопичення капіталу.

Зовнішню торгівлю вели через чорноморсько-азовські порти Одеси, Бердянська, Маріуполя та Херсона. У першій половині XIX ст. експорт через чорноморські порти виріс із 6,7 млн до 57,3 млн крб і становив третину всього експорту, причому 80 % експорту становила пшениця.

Отже, унаслідок розвитку промислового й сільськогосподарського виробництва, поживляється торгівля. Характерною особливістю торговельних зв'язків було панування російського торговельно-промислового капіталу та витіснення товарів української промисловості на другий план.

У своїй сукупності всі зазначені тенденції та процеси становлять сутність і зміст двох суперечливих, але взаємопов'язаних суспільних явищ: кризи, занепаду, але ще певного домінування старих феодальних відносин і структур, які дедалі більше гальмують розвиток суспільства, з одного боку, і зародження, становлення та формування в межах феодалізму нових капіталістичних відносин – з іншого.

6.3. Соціально-економічне становище західноукраїнських земель

У першій половині XIX ст. західноукраїнські землі перебували під владою Австрійської монархії. Із кінця XVII ст. частиною Австрійської імперії стало Закарпаття, яке з XI ст. входило до складу Угорського королівства. Унаслідок першого поділу Польщі 1772 р., Східну Галичину було захоплено Австрією. Цю територію було заселено, переважно, українцями. Трьома роками пізніше до Австрії перейшла Буковина (10,4 тис. км²) із населенням близько 75 тис. осіб, що була під владою Туреччини. Австрійський уряд поєднав ці українські території в Королівство Галичини та Лодомерії (Володимирії) (82 тис. км²).

Згідно з переписом 1786 р., Галичину та Володимирію населяли 2,7 млн мешканців. На початку XIX ст. на цій території вже проживало 3,5 млн осіб, зокрема українців 2,4 млн (тобто 70 % від усього населення), поляків 600 тис., євреїв 300 тис. осіб. Населення Закарпаття на початку XIX ст. становило 288 тис., а в 30-х рр. XIX ст. – 412 тис. осіб, де понад 70 % становили українці [2]. Із кінця XVIII до середини XIX ст. кількість західноукраїнського населення зроста майже вдвічі та становила 45 % населення Австрії (без Угорщини). Причинами цього процесу був природний приріст населення та міграція із сусідніх західних провінцій імперії.

Етнічний склад населення західноукраїнських земель був доволі строкатим. Основну його масу становили українці. Разом із ними жили чисельними етнічними групами поляки, румуни, угорці, а також інші етнічні меншини: євреї, німці, чехи, словаки, вірмени та ін. Проте, унаслідок ряду причин, насамперед асиміляторських зусиль австрійського уряду, відносна кількість українців у загальній масі населення поступово зменшувалася, натомість зростала питома вага поляків у Східній Галичині, румунів у Північній Буковині та угорців у Закарпатті.

У соціальній структурі домінували селяни. Майже три чверті населення (72 %) були кріпаками в маєтках польських поміщиків. До шляхти належало 95 тис. осіб, або 3,4 % від усього населення, і це були, переважно, поляки. Українську шляхту було полонізовано, румунізовано або мадяризовано. Значний прошарок населення становило духовенство. Інтелігенція була малочисельною. Більшість самодіяльного населення була зайнята в сільському господарстві (близько 70 – 80 %). Євреї, переважно, працювали в торгівлі та промисловості. На західноукраїнських землях резерв вільних робочих рук перевищував потреби сільськогосподарського виробництва у два-три рази.

Промовистим свідченням відсталості соціально-демографічної структури краю було співвідношення між сільським і міським населенням. У середині XIX ст. у Східній Галичині на 3,5 тис. сіл припадало 56 міст і 138 містечок, у Буковині на 276 сіл – 3 міста і 18 містечок, у Закарпатті на 1 294 села – 9 міст і 18 містечок. Залежність міст від феодалів найбільше гальмувала їхній економічний розвиток. У містах українці посідали третє місце за кількістю після євреїв та поляків. Поступово в містах змінювався соціальний склад населення: зменшувалася кількість мешканців, які належали до селянського стану, та зростала кількість ремісників, підмайстрів, купців, дрібних торговців. Такі міста, як Броди, Чернівці (18 тис. мешканців), Тернопіль (16 тис. мешканців), Станіслав, Ужгород, Мукачеве (6 – 7 тис. мешканців), Берегове, Хуст та ін. почали набувати капіталістичних ознак [8].

Найбільшим містом на західноукраїнських землях був Львів, який із 1772 р. став адміністративним центром нової австрійської провінції. Населення Львова становило тоді близько 22,5 тис. осіб. 1795 р. у Львові налічували майже 39 тис. осіб, 1841 р. – 62,3 тис. осіб.

Професійна структура населення також свідчила про низький рівень урбанізації західноукраїнських земель. Питома вага населення, зайнятого у промисловому виробництві, була мізерною – від 6 до 10 %.

Із поступовим розвитком капіталізму на західноукраїнських землях відбувалося формування нових верств: робітників і буржуазії. Як і всі трудящі західноукраїнських земель, робітники зазнавали тяжкого соціального, політичного й національного гніту. Західноукраїнські робітники отримували найнижчу зарплату в Австро-Угорщині.

Отже, у першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях Австрійської імперії українці становили більшість жителів краю, однак частина польського, румунського й угорського населення зростає. У соціальному аспекті на цих територіях домінувало сільське населення.

Західноукраїнські землі увійшли до складу Австрії під час реформ освіченого абсолютизму, здійснюваних імператрицею Марією Терезією (роки правління – 1740 – 1780-й рр.) та її сином Йосипом II (1780 – 1790-й рр.).

За допомогою реформ Марії Терезії вдалося уніфікувати судову систему; створити постійну армію; запровадити загальну військову повинність; установити військовий прибуток; скасувати внутрішні митні кордони та збори; упорядкувати системи обліку й контролю.

Основними кроками реформи податкової системи в цей час були:

- 1) ліквідація привілеїв певних станів у сфері оподаткування;
- 2) поступове збільшення податкового тягара з усіх категорій населення;
- 3) введення непрямих податків на продукти харчування та товари першої необхідності (за їхнє виробництво та продаж), а також інші види непрямих податків;

- 4) запровадження судових та митних зборів (1775 р. Марія Терезія видала Митний статут для всієї країни) [53].

Результатом аграрної реформи Марії Терезії було суттєві зміни у сплаті податків та повинностях селян. 1775 р. було введено патент про повинності, відповідно до якого було встановлено максимальні межі панщини. Осіб, віком понад 60 років, звільняли від відробітку панщини. Селянські податки було чітко зафіксовано в так званих *урбаріях* – податкових книгах, феодали не мали права змінювати зафіксовані в цих книгах розміри повинностей та податків.

За ініціативи Марії Терезії було здійснено перший перепис населення та земельних угідь, унаслідок чого 1760 р. було видано так званий Терезіанський кадастр, на підставі якого всіх землевласників було обкладено земельним податком. Ця реформа імператриці обмежила всевладдя поміщиків на західноукраїнських землях, бо, наприклад, заборонялося

поміщикам вимагати від священників і дяків виконання панщини. Законами 1771 та 1775-го рр. панщину скорочували із 5 – 6 до 3 днів на тиждень, селянам дозволяли викуповувати права на спадкове володіння земельними наділами.

Реформаторська політика Марії Терезії підпорядковувала церкву державі; зрівняла всі релігійні конфесії у правах; надала право всім жителям краю здобувати освіту, а в початковій школі було дозволено навчатися рідною мовою; сприяла розширенню мережі світських шкіл, що фінансували державним коштом, забезпечила умови для підвищення матеріального й освітнього рівня місцевого греко-католицького та православного духовенства й селянства. У містах, містечках і селах було створено мережу шкіл (однокласні – "парафіяльні" з навчанням рідною мовою, трикласні – "тривіальні", чотирикласні – "нормальні" з навчанням німецькою мовою). 1774 р. для греко-католиків засновано духовну семінарію у Відні при церкві св. Варвари (так званий Барбареум).

Радикальніші зміни передбачали реформи її наступника – Йосипа II. Патентом від 5 квітня 1782 року він скасував особисту залежність селян від поміщиків і надав їм елементарні громадянські права: одружуватися без згоди пана, переселятися, вибирати професію, передавати своє майно у спадок, навчати дітей грамоти або ремісничим спеціальностям у містах. Інший патент (9 серпня 1786 року) зобов'язав селян, які відробляли менш як три дні панщини на тиждень, виконувати на панському полі додаткові роботи під час жнив та сінокошу за невелику плату, але в межах узаконеної тижневої норми – не більше як три дні. 1787 р. було складено перший земельний кадастр (Йосипінську метрику). Селяни закріпили право спадкового користування своїми наділами.

Вершиною реформаторської діяльності Йосипа II став "урбаріальний" патент від 10 лютого 1789 року, який проголошував скасування панщини та заміни її чиншем, розмір якого залежав від прибутків селянського господарства. Селянин мав залишати 70 % свого прибутку, 12,2 % сплачувати державі, а 17,8 % становив чинш для поміщика.

Економічна політика австрійського уряду щодо західноукраїнських земель була особливо реакційною. Уряд намагався перетворити ці землі на ринок збуту та джерело сировини.

Західна Україна була аграрним краєм. Основною сферою економіки залишалося сільське господарство. Усю землю, як і раніше, розподіляли на домінікальну (поміщицьку) і рустикальну (селянську). Більшість кращих

земель належала поміщикам, державі та церкві. У Східній Галичині, де налічували 3,5 тис. сіл, 1844 р. поміщицькі землі становили понад 47 %, селянські – близько 49 %, вільні землі міських громад, вільних селян, церковних парафій становили 4 % [10]. Селяни продовжували використовувати застарілі знаряддя праці. Крім того, у 1830-х рр. в окремих районах Східної Галичини на п'ять селянських дворів припадало всього три голови робочої худоби.

Характерно, що кількість великих землевласників постійно зменшувалася, а розміри їхніх латифундій систематично зростали шляхом скорочення селянських наділів. Так, якщо 1820 р. в Галичині налічували 8 500 великих землевласників наділом понад 683 моргів, то земельний наділ селянина в середньому становив 15 моргів, відповідно, 1859 р. кількість поміщиків зменшилася до 4 500, а розмір наділу збільшили в середньому до 1 185 моргів. У селян їхні наділи зменшили до 9 моргів. Унаслідок цього на середину ХІХ ст. більшість селян Східної Галичини мали наділи, менші від прожиткового мінімуму селянської сім'ї, що становив 10 моргів (5,6 га).

Прагнучи збільшити доходи, поміщики вдавалися до посилення експлуатації селян. Крім панщини, селяни мусили платити данину, чинші на користь поміщиків і повинності на користь держави. Так, у Східній Галичині кількість усіх селянських повинностей становила 84,7 % чистого доходу селянського господарства. Дуже тяжкою для селян була рекрутська повинність. Служба в цісарському війську тривала 14 років, водночас лише галицьких солдатів служило, переважно, не менше ніж 80 тис. осіб, а в час наполеонівських воєн із Галичини було призвано до армії 100 тис. рекрутів. Жорстоку кріпосницьку експлуатацію поєднували з небаченим насильством і сваволею поміщиків та адміністрації маєтків.

Голодні роки, спричинені низькими врожайми та стихійними лихами, зокрема, 1786 – 1787, 1805, 1817, 1829 рр., погіршували і так жахливе становище селян. Найстрашнішим був голод 1844 – 1847 рр., викликаний трирічним неврожаєм, поводями й пам'ятним в історії всієї Європи "картопляним помором". Тоді голодною смертю померли десятки тисяч селян.

Водночас частину великих поміщицьких господарств і заможних селян утягували у процес ринкових перетворень в сільському господарстві, важливими елементами якого стало збільшення посівів льону, вівса, конопель, картоплі, конюшини, люцерни, цукрових буряків, кукурудзи. Серед зернових культур найбільші площі займав овес – 46,4 %, за ним кукурудза –

28,5 %, суміш пшениці із житом – 15,8 %, пшениця – 6,7 %, інші культури – 2,6 % [10]. Із запровадженням цих сільськогосподарських культур трипілля заміняли п'яти-, шестипільними сівозмінами з повною ліквідацією парових полів, поширювали угноєння, подекуди застосовували вапнування та меліорацію. Це сприяло підвищенню врожайності озимих із 6 ц та ярових із 4 – 5 ц у середньому до 10 – 11 ц із гектара. Розвитку набуло тогочасне садівництво та виноградарство.

Відбувалися зрушення у тваринництві. У багатьох господарствах розводили овець тонкорунних порід. Зростало поголів'я великої рогатої худоби, понад 60 – 70 тис. голів продавали на ринках Відня й Оломоуца щорічно.

Розширення посівів зернових, переважно пшениці, плантацій виноградарств, удосконалення племінної роботи у тваринництві призводило до поліпшення перероблення сільськогосподарської продукції. Зважаючи на це, значне місце посідає виноробство, ґуральництво, засновують лісопильні заводи й підприємства гірничовидобувної промисловості. Частина поміщицьких господарств поступово стає багатогалузевою. Проте раціональні методи ведення землеробства та тваринництва захопили дуже вузький прошарок землевласників та істотного впливу на загальний доволі низький рівень цих галузей справити не могли. У 40-х рр. ХІХ ст. фільварково-панське сільське господарство західноукраїнських земель було неспроможним конкурувати з товарним сільським господарством Заходу.

13 березня 1848 року в Австрії з повстання у Відні розпочалася буржуазна революція. 15 березня того року вибухнуло повстання в Угорщині. Революційний рух почав перекидатися на західноукраїнські землі.

Щоб запобігти повстанню на західноукраїнських землях, уряд іде на поступки та видає 17 квітня 1848 року закон, за яким із 15 травня 1848 року в Галичині скасовували феодальні (панщинні та ін.) повинності селян-господарів, халупників і комірників. Ліси, пасовища, луки, водойми тощо, якими селяни користувалися спільно з поміщиком, залишали у власності останнього і, якщо селяни бажали ними користуватися, мали укласти з паном договір та сплатити за це кошти.

7 вересня 1848 року було підписано закон про скасування кріпосного права в Австрії. Згідно із цим законом, селян оголошували вільними громадянами держави, феодали втрачали владу над селянами.

Одним із найголовніших питань у процесі скасування феодальних повинностей (панщини пішої та з кіньми й волами, десятини, натуральної данини зерном і чиншу) було питання визначення розміру відшкодувань поміщикам. За втрату повинностей землевласників звільняли від "опікунських обов'язків" щодо селян, наприклад, на випадок епідемії не лікувати власним коштом селян і селянську худобу, не допомагати своїм нужденним підданам, не доставляти рекрутів до місця набору тощо. Держава зобов'язувалася компенсувати панам 2/3 вартості феодальних повинностей, які погашали державними кредитними установами щороку впродовж 40 років, а 1/3 повинностей дорівнювала вартості "опікунських обов'язків" феодала.

Проте як тільки реакція здобула перемогу над революцією, усе відшкодування держава переклала на селян. Селяни щорічно мусили сплачувати відповідну частину боргу, відсотки за боргом і, крім того, певну суму на утримання адміністрації, яка займалася цією фінансовою операцією. Із цією метою було введено спеціальний податок на селян. "Подарунок" держави перетворився на викуп, який селяни мали б платити до 1943 р.

Феодальні повинності селян Північної Буковини було скасовано спеціальним актом 1 липня 1848 року. Вартість селянських повинностей було визначено в розмірі 4 млн золотих гульденів. Як і в Галичині, власність панів була недоторканою, їм залишили сервітути (землі громадського користування). Реформу було здійснено таким чином, що приблизно 72 % селянських дворів землю або зовсім не отримали, або отримали таку її кількість, що прожити з неї було неможливо, і селяни перетворювалися на наймитів із наділом і без наділу.

Як і в Галичині, обіцянка подарувати звільнення від панщини обернулася на борг, який селяни мусили б платити до 1944 р.

Селянська реформа в Закарпатті мала деякі особливості. Закон про скасування панщини було видано угорським сеймом 18 березня 1848 року. Від панщини звільнили не всіх селян. Становище селян-орендарів, двораків і наймитів поміщицьких маєтків не змінилося. Крім того, від селян було відрізано багато земель, у деяких місцевостях понад 70 – 80 % селян отримали менше за половину того наділу, що мали до реформи. Землевласники отримали компенсацію 4,4 млн форинтів. Її сплачували селяни у формі додаткового податку.

Отже, аграрна реформа 1848 р. в Західній Україні не тільки не знищила панське землеволодіння, а й розширила його за рахунок сервітутних земель, які мали велике господарське значення для селян цього краю. Унаслідок реформи безземельні й малоземельні селяни не отримали землі. Дідичи (поміщики) втратили владу над селянами, але мали можливість їх закабалити, надаючи їм землю в оренду. Їм надали компенсацію за втрачені феодалські повинності, відтепер вони щорічно отримували платежі, сплату яких гарантував уряд.

Реформи освіченого абсолютизму зумовлювали виникнення передумов для розвитку промислового виробництва західноукраїнських земель. Уже під час промислового пожвавлення останньої чверті XVIII ст. тут виник ряд мануфактур. Мануфактури виникали, переважно, у панських і, частково, державних маєтках. На них використовували здебільшого примусову ручну працю панщинних селян, запроваджували водяні колеса та кінні приводи. Але найпоширенішими промисловими галузями стало домашнє виробництво полотна й ґуральництва.

Після деякого застою, що мав місце в першій чверті XIX ст., у 30 – 40-х рр. XIX ст. знову намітилося піднесення мануфактурного виробництва. На початку 40-х рр. XIX ст. на західноукраїнських землях діяло близько 250 мануфактур, серед них до 40 залізобудівних і металообробних, 10 скляних, 3 керамічні, 10 текстильних, 10 шкіряних, 2 тютюнові, понад 30 лікєро-горілчанних, 15 соляних, 20 папірєнь, 15 друкарєнь, 7 цукроварєнь. Роль міських мануфактур із найманою робочою силою залишалася незначною.

Переростання мануфактурної промисловості у фабричну гальмували дискримінаційні заходи уряду (адміністративні обмеження, непомірно високі податки тощо) та всевладдя великих землевласників.

Промисловий переворот, зростання мануфактурного виробництва, розгалужена мережа кам'яних шляхів та підтримка торговельної діяльності купецтва сприяли пожвавленню торгівлі цього краю. У першій половині XIX ст. основною формою організації торгівлі були ярмарки та щотижневі торги, які відбувалися у 59 містах та 142 інших населених пунктах. Водночас зростало значення щоденної торгівлі, яку вели понад 2 тис. стаціонарних торговельних закладів.

Соціально-економічні зміни пожвавлювали не тільки внутрішню, а й зовнішню торгівлю. Головними статтями експорту були продукти сільського господарства, ліс, сіль і лише незначною мірою – вироби

ремесла й мануфактурної промисловості (здебільшого полотна), увозили, переважно, промислову продукцію, а також худобу, яка після відгодівлі перепродавали на ринках Західної Європи.

Економічно відсталі західноукраїнські землі тільки-но входили до світової системи економічних зв'язків, тоді як країни Західної Європи та західні провінції Австрії вже перебували на стадії інтенсивного індустріального розвитку. За таких умов західноукраїнські землі перетворювалися на аграрно-сировинний придаток і ринок збуту для молодшої фабричної промисловості Заходу.

Джерела до теми

*З офіційної відомості про кількість робітників дитячого віку
на Катеринославській казенній суконній фабриці
(5 серпня 1819 року)*

"...При Катеринославській суконній фабриці перебувало з 1-го числа серпня 1818 по 1-ше число січня 1819 р. кожного місяця майстрових людей з свідченням скільки з них до 7-літнього віку отримуючих жалування по 1 крб щомісяця, теж від 7 до 10, і від 1-літнього віку і далі отримуючих височайше положений провіант.

Число душ чоловічої і жіночої статі в серпні.

По 1-ше число цього місяця перебувало всіх узагалі малолітніх на положеному дитячому жалуванні – 706.

Вибуло: померло до 7 років – 15.

Відчислено на отримання провіанту, як то: від 7 років – 138 чоловік і досягнених 10-літнього віку – 9 чоловік. Усього – 147. [Разом] – 162.

Затим на 1-ше число вересня залишилося менше 7-літнього віку – 544..." [6].

*Із записок О. Бальзака про Україну.
Лист до сестри з дня 18 січня 1849 року*

"...Як Ви приїдете на Україну, в цей рай земний, де я запримітив уже 77 способів приготування хліба, що дає високу ідею про винаходи населення комбінувати самі прості речі. ...

Я бачив північний Рим, місто православ'я з 300 церквами, багатствами Лаври, св. Софії, степів. Цікаво раз побачити. Маємо тут цікавий союз розкоші й мізерії. Такий спектакль дає Київ. ...Протягом 15 або 20 днів контрактів [ярмарку] у Київ приїздить зі всіх кутів Росії... .

Відчай бере! Уяви собі, що за кордон не можна переслати грошей. Всупереч царській забороні жиди беруть 15 і 20 % за свою комісію, таким робом, хоч і бажав би й міг би післати – це дійсна руїна! Не можна уявити собі ненажерливості тутешніх жидів. ...Що ж до позичок, то іноді беруть 50 % і навіть жид у жида..." [6].

Із журналу Штабу корпусу гірничих інженерів про перші спроби виробництва заліза на Луганському казенному ливарному заводі (20 червня 1836 року)

"...На Луганському заводі не виробляється залізо. Різні залізні речі для Чорноморського флоту виготовляються на ньому із заліза, одержуваного з уральських заводів. На початку 1835 р. зроблено там тільки спроби виводки цього металу, для яких влаштовано було відбиваючу піч і молот. Для дослідів використано: чавуну єкатеринбурзького 6 пудів, чавуну в речах, відлитих на Луганському заводі, 46 пудів, чавунної крошки 318 пуд. і кам'яного вугілля 2 350 пудів. Заліза одержано 44 пуди 12 фунтів, яке обійшлося по 85 крб. за пуд..."

З виробленого на Луганському заводі заліза доставлено було певну кількість у С.-Петербургу..." [6].

Скарга селян Русько-Кимполунзької округи австрійському цісареві Фердинанду I про утиски, здириства і знуцання, які терплять громади від панів та адміністрації (1846 р., травня 20)

"...Ваша цісарсько-королівська апостольська величносте! Ми, нижчепідписані, 27 підданих з Путилова Русько-Кимполунзької округи, покірно подаємо таку скаргу:

Дідичі з небувалою сваволею підвищили раніше встановлені податки.

Вони ж витиснули нас з лісів, не даючи нам вільно користуватися дровами.

Самовільно відібрали від нас всі наші толоки.

Забрали у нас найкращі землі.

В справі набору новобранців існує необмежена сваволя з боку панів, які таким чином хочуть помститися над нами.

Пани і урядовці арештовують ні в чому невинних людей і держать їх днями, тижнями і місяцями без всякої законної підстави.

Вони змушують нас робити панщину та інші роботи і заздальгідь стараються, щоб про це ніхто не довідався.

Коли це не допомагає, то посилають до наших хат для нагляду панських гайдуків, які не тільки перешкоджають нам вільно виконувати дозволену роботу, але й визначають час, коли ми маємо варити обід або пекти хліб.

Вони дозволяють нам тільки два рази на тиждень палити в наших хатах, не беруть до уваги найлютіші морози, в які люди обов'язково замерзають, а такі випадки вже траплялися.

Тілесне катування незчисленними киями і різками триває безперестанно з грудня 1843 року, що загрожує тілесним каліцтвом людей.

Місцева влада, в якій дідичі є домінікальними представниками, відмовляє нам у видачі посвідок і перепусток, потрібних для службових або судових справ.

Панські гайдуки нищать нашу і так мізерну худобу.

Нас, наче диких звірів, проганяють з території Радівецької та Бергометської над Серетом доміній, при цьому ми втрачаємо наші заробітки і то тільки тому, що не маємо перепустки.

Панські гайдуки силою вдираються в наші хати, вибивають вікна та ламають вхідні двері, як грабіжники нападають і знущаються над нашими жінками, дітьми і над нами, а також забирають наші речі.

Панські слуги рубають та нищать огорожу на наших грунтах.

А тому зовсім занепадає рільництво.

Гине вся городина.

Вони ж розбивають наші стайні.

Забороняють нам користуватися навіть чистою водою.

Вони нищать по можливості всі криниці та джерела в лісі.

Гасять в наших хатах огонь, а зимою відчиняють вікна і двері, щоб напускати в хату холод.

22. Нарешті, коли знаходять в наших хатах лозинки або хмиз для палива, то й це забирають панські слуги і відносять в ліс. Ми мусимо гинути через відсутність палива, тоді як в Русько-Кимполунзькій окрузі за підрахунками, проведеними в 1836 і 1837 роках, нараховується 51 228 моргів й 1 138 квадратних сажнів великих лісів.

23. В 1843 р. військова допомога з дозволу буковинського заступника старости Збишевського загарбала все наше майно. В наших хатах і за наш рахунок розкішно жили по 6, 10, а то і по 15 солдатів на протязі 3 місяців, а самі ми мучилися по 14 тижнів заарештовані в тюрмах. [...]

Ми, нижчепідписані, є найбільш пригночені нашою місцевою владою і то настільки, що не маємо можливості кожний зокрема подати наші скарги про пригноблення нас вашій величності, бо в нас немає коштів на папір і на плату покутним писарям. Домінія і пан заступник обласного буковинського старости в цьому випадку виступають як обвинувачені, тому-то в першій і в другій інстанції на наші скарги не звертають уваги.

Воліть, ваша величність, з вашого величного престолу, не забути про нас нещасних підданих, тому що наша свобода, наші дії і наші слова закуті в кайдани, наші господарства зруйновані, в нас панує вандалізм і грабіжництво, а гостинність ліквідована, за наклепи і зраду винагороджують, моральність підкопана, а головним злочином вважається опалення наших хат взимку. Їсти, пити воду, одягатися тут також вважається великою провиною як зловживання..." [9].

*Із книги О. Афанасьєва-Чужбинського "Поїздка в Південну Росію"
про взаємодопомогу селян у землеробстві та на будівництві*

"...Землеробство в хліборобній Малоросії провадиться, за переказами, способом, заведеним споконвіку. Важкий плуг, запряжений трьома або чотирма парами волів, борознить землю, яка щедро нагороджує працю плугатаря. Якщо з'являться які-небудь несприятливі умови: занадто сухе або дуже мокре літо, сарана, град, хробаки, ховрашки, то вони знищують іноді жниво, головний предмет доходів простолюдина. Не можна не зауважити, що в Малоросії існує звичай взаємної допомоги в роботі. Три або чотири пари волів, необхідних для плуга, можна зустріти лише в дуже заможного селянина, а в кого не вистачає робочої худоби, той відшукує товариша, і орють вони разом. Така ж сама допомога потрібна іноді для будівництва, рубання і перевезення лісу, але ніколи за це не сплачують гроші. Само собою зрозуміло, господар повинен добре годувати та пригощувати добровільних працівників, які завжди сумлінно виконують свій обов'язок..." [6].

Відомості про склад робітників

Києво-Межигірської фаянсової фабрики (1852 р.)

"...До фабрики приписані селяни двох селищ: Ново-Петрівців і села Вовків. Ново-Петрівці знаходяться від фабрики на відстані однієї версти, а Вовки – на дві.

В селищі Ново-Петрівцях:
дворів..... 201
душ чоловічої статі..... 626
душ жіночої статі..... 641
Разом 1267

В селі Вовки:
дворів..... 49
душ чоловічої статі..... 148
душ жіночої статі..... 167
Разом 315

Землі при цих селищах під заселенням, городами, оранкою та сіножатами лічаються:

При Ново-Петрівцях до..... 1 337 десятин

При Вовках..... 535 десятин

В Ново-Петрівцях є дерев'яна церква.

Фабричні селяни поділяються на два класи: майстрових і поденників. Перші працюють постійно на фабриці, одержують відрядну платню і тільки деякі окладну зарплату. Число майстрових на цей час доходить до 200 чоловік. Поденники використовуються для заготівлі дров, глини та деяких інших простих робіт..." [6].

Запитання й завдання для самодіагностики

1. Назвіть причини стрімкого зростання кількості населення українських земель в ХІХ ст.

2. Розкрийте особливості соціальної структури населення Наддніпрянської України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

3. На які групи розподіляли селянство Наддніпрянської України наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.?

4. Визначте провідну галузь економіки Наддніпрянської України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

5. Що таке "промисловий переворот"? Коли розпочався промисловий переворот у Наддніпрянській Україні?

6. Які українські землі входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.?

7. Розкрийте основні риси аграрної реформи Марії Терезії та Йосипа ІІ на західноукраїнських землях.

8. Визначте провідну галузь економіки Західної України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

9. Розкрийте особливості соціальної структури населення Західної України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

10. Коли й за яких обставин було скасовано кріпацтво на західно-українських землях?

11. Промисловий переворот – це:

а) форма виробництва, за якої виробляють, переважно, продукти харчування;

б) удосконалення виробництва;

в) переведення виробництва з ручного на машинне;

г) обмін товарів, який визначається пропозицією та попитом.

12. Позначте одну з ознак кризи феодално-кріпосницької системи й зародження ринкової економіки:

а) використання жіночої праці в сільському господарстві;

б) розвиток товарно-грошових відносин;

в) виникнення дводенної панщини замість одnodенної;

г) зменшення селянських повстань.

13. Стрибок у розвитку продуктивних сил, пов'язаний із переходом від мануфактури до машинного виробництва, має назву:

а) "індустріалізація";

б) "науково-технічна революція";

в) "промисловий переворот";

г) "промислова модернізація".

14. Серед наведених понять виберіть те, що свідчило про формування на українських землях у першій половині XIX ст. капіталістичних відносин:

а) заміна натурального оброку грошовим;

б) зменшення ролі ярмаркової торгівлі;

в) розвиток ринкових відносин;

г) об'єднання селян у спільні господарства.

15. Серед наведених понять виберіть те, що свідчило про кризу панщинного господарства у першій половині XIX ст.:

а) урочна система;

б) чумацтво;

в) військові поселення;

г) зменшення панщини.

16. Виробництво продукції, із метою отримання прибутку, – це:

- а) екстенсивне виробництво;
- б) товарне виробництво;
- в) ефективне виробництво;
- г) передове виробництво.

17. Початок промислового перевороту в українських землях, що належали Російській імперії, припадає на:

- а) 30-ті рр. XIX ст.;
- б) 60-ті рр. XIX ст.;
- в) 60-ті рр. XVIII ст.;
- г) 30-ті рр. XX ст.

18. Прочитайте уривок із праці М. Грушевського та виконайте завдання:

"У тих землях, що одійшли до Австрії, нове правительство австрійське заходилося коло того, щоб поліпшити долю кріпаків українських, обмежити безмежну владу польських панів над ними."

Чим зумовлено зазначені урядові заходи:

- а) реформами Марії Терезії та Йосипа II 1770 – 1780-х рр.;
- б) Польським повстанням 1830 – 1831 рр.;
- в) революцією 1848 – 1849 рр. в Австрійській імперії;
- г) Польським національно-визвольним повстанням 1863 – 1864 рр.?

19. *"Приводом до масового виступу селян 1831 р. стали обмеження (карантин, військові кордони, заборони пересування), уведені у зв'язку з епідемією холери в регіоні. Під впливом цих заворушень уряд скасовує частину селянських натуральних повинностей."*

У якому регіоні відбулися описані події:

- а) Закарпатті;
- б) Галичині;
- в) Поділлі;
- г) Волині?

20. Царський указ про запровадження триденної панщини за умови збереження натуральних і грошових повинностей було видано:

- а) 1750 р.;
- б) 1804 р.;
- в) 1797 р.;
- г) 1800 р.

7. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині XIX ст.

Основні питання

7.1. Соціальні та економічні зміни в Наддніпрянській Україні.

7.2. Економічна політика царського уряду та індустріалізація на українських землях у складі Російської імперії.

7.3. Соціально-економічне становище Західної України.

Література: [2; 6; 9; 10; 18; 22; 29; 39; 44; 47 – 49; 52; 60; 61].

7.1. Соціальні та економічні зміни в Наддніпрянській Україні

На середину 1850-х рр. здійснення соціальної, політичної та правової модернізації стало нагальною потребою в Російській імперії.

Капіталістичні відносини, що зародилися наприкінці XIII – першій половині XIX ст. потребували ліквідації кріпацтва, яке гальмувало подальший економічний розвиток країни.

Глибоку кризу, що назривала, продемонструвала Кримська війна (1853 – 1856 рр.), під час якої дефіцит державного бюджету сягнув астрономічних 800 млн крб сріблом, експорт хліба впав у 13 разів, а імпорт машин і механізмів – у 10 разів. Почалися масові антикріпосницькі виступи всередині країни (Київська козаччина, похід у Таврію за волею та ін.) [52].

Спостерігалось серйозне падіння міжнародного авторитету Російської імперії через умови Паризького миру (1856 р.).

Причини селянської реформи 1861 р. такі:

гальмівна роль феодальних відносин;

криза господарства;

падіння міжнародного авторитету;

зростання соціального напруження в суспільстві.

Реформа ініціювалася верхами та здійснювалася під їхнім керівництвом та контролем. На території українських губерній діяли Загальні положення для селян, які вийшли із кріпацької залежності та три положення для окремих місцевостей.

У ході аграрної реформи територію України було розподілено на регіони за специфікою здійснення:

общинне землеволодіння (губернії Новоросійського краю);

подвірне землекористування (Лівобережна Україна).

Для губерній Лівобережної (Полтавська, Чернігівська й частина Харківської, де переважало общинне землеволодіння) та Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська губернії) було розроблено спеціальні положення. Вони обґрунтовували право селян на підприємницьку й іншу діяльність, конкретизували розміри душевих наділів, їхню викупну вартість тощо.

На південні губернії – Катеринославську, Херсонську й Таврійську, а також на ту частину Харківської губернії, де переважало подвірне землеволодіння, – поширювалася чинність місцевого положення для великоросійських і білоруських губерній [2].

Процес звільнення селян мав відбутися поступово, розтягуючись на роки.

Сутність реформи:

1. Ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, їхнє особисте звільнення та створення органів селянського управління.

Селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщика та ставали "вільними сільськими обивателями". Вони могли провадити вільну торгівлю, відкривати промислові й ремісничі підприємства, торговельні заклади, записуватися в цехи, купувати, володіти та збувати рухоме й нерухоме майно, без дозволу поміщика одружуватися, віддавати дітей до навчальних закладів.

За реформою запроваджували нові органи управління селянами. Характерною особливістю українських земель було незначне поширення селянських общин: у Росії – 95 %, на Лівобережжі – 30 %, Правобережжі – 20 %. У селах державних селян із 1866 р. запроваджували таке саме адміністративне управління, як і для колишніх поміщицьких селян [2].

2. Наділення селян землею та визначення за неї повинностей.

Усі землі, які належали поміщикам, було визнано їхньою власністю. Але поміщики мали надати селянину в постійне користування садибу й певний наділ польової землі та інших угідь. Розміри наділів і повинності визначали в уставних грамотах, які склалися поміщиками та підписувалися селянами.

На підготовку та введення уставних грамот у дію відводили два роки, протягом яких пропонували "селянам і дворовим людям, як і раніше, коритися поміщикам і беззаперечно виконувати давнішні свої обов'язки". Селяни ставали тимчасово зобов'язаними й мушили платити поміщикові оброк або відробляти панщину.

Так, за Великоросійським положенням, за вищий або указний наділ селяни мусили відробляти 40 днів чоловічих і 30 жіночих на рік, в оброчних маєтках платили 8 – 12 крб оброку. Селяни мали право викупити садибу, а польовий наділ – тільки за згодою поміщика. Ось чому вони мали бути тимчасово зобов'язаними невизначений час (це залежало від волі поміщика). Тільки з 1 січня 1883 року селяни в обов'язковому порядку мали викупувати польові наділи. Якщо селянський наділ перевищував норму, його землю "відрізали" на користь поміщика.

За місцевими положеннями в чорноземних губерніях поміщик роздавав не більше ніж 50 % власних угідь, у степовій смузі – до 70 %.

На Правобережжі – у Київській, Волинській і Подільській губерніях – реформу проводили приблизно так, як і на Лівобережжі, але, у зв'язку з польським повстанням 1863 р., царський уряд, щоб залучити на свій бік українських правобережних селян проти місцевих польських поміщиків, 30 липня 1863 року видав новий закон, який змушував поміщиків припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у розряд власників до 1 вересня 1863 року. Уводили обов'язковий викуп селянських наділів, а викупні платежі зменшували на 20 %. Одночасно із цим селянські наділи мали зберігати в такому розмірі, який визначався інвентарними правилами 1847 – 1848 рр. [2].

Щодо державних селян (близько 50 % від усього селянства (2,2 млн ревських душ), то 24 листопада 1866 року царський уряд видав закон про основи поземельного устрою державних селян у 36 губерніях, зокрема й у південних та лівобережних губерніях України. Усі землі та угіддя, якими користувалися селяни, закріплювали за ними в безстрокове общинне чи подвірне користування. Вони отримали більші земельні наділи (у середньому 4,9 десятини на ревську душу), а середній наділ поміщицьких селян на ревську душу становив 2,8 десятини [2].

Отже, унаслідок реформи українські селяни (а це понад 2,5 млн ревських душ колишніх поміщицьких селян України) утратили 1 млн десятин (або 28 % від загальної площі земель), 220 тис. душ було обезземлено зовсім, тільки 150 тис. (6 %) ревських душ отримали наділи 5 і більше десятин на душу.

94 % колишніх поміщицьких селян отримали наділ менший ніж 5 десятин, тобто нижчий за норму середнього прожиткового мінімуму. Дворові селяни та кріпаки-робітники не отримали польових наділів і їх звільняли тільки з тими землями, які в них були до реформи [2].

3. Викуп селянських наділів.

Для визначення викупної суми селянського наділу брали не ринкову вартість землі, а грошовий оброк. Для цього його капіталізували із 6 %, тобто множили на 100 та ділили на 6, що й давало викупну суму.

Оскільки селяни не могли відразу заплатити цю суму, то царський уряд надавав їм позику та видавав поміщикам 80 % викупної суми, якщо селяни купували повний наділ, і 75 %, якщо вони брали неповний наділ, 5 % банківські білети або викупні свідоцтва. Решту 20 – 25 % викупної суми селяни мусили заплатити безпосередньо поміщикам. Якщо викуп здійснювали з волі поміщика, то селяни могли недоплачувати вказаної суми. За надану урядом позику селяни мали протягом 49 років уносити в казну викупні платежі – щорічно 6 % загальної суми [2].

Державні селяни за свої наділи мусили вносити в казну щорічно державний оброчний податок. Його розмір, як і розмір наділу, визначали у власницьких записах.

Дуже важливу роль у здійсненні земельної реформи відіграв Селянський поземельний банк. Його було створено 1882 р., переважно, із метою надавати позики селянам для купівлі землі. Але обсяг операцій у банку був дуже незначним. Це пояснювалося селянською бідністю, високими відсотками за кредит, дуже коротким терміном його повернення [10].

Результати й наслідки реформи:

реформа сприяла утвердженню товарного капіталістичного виробництва, товаро-грошові відносини ставали панівними в господарствах поміщиків та заможних селян;

чіткішою стала спеціалізація окремих районів України;

було поширено різні методи використання землі (оренда, ведення власного господарства);

підвищилася урожайність сільськогосподарських культур, унаслідок використання машин, вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів;

юридично вільне селянство не мало справжньої громадянської рівності з іншими верствами суспільства. Воно так і залишалося нижчим станом: селяни отримували паспорт лише на рік, відбували рекрутську повинність, перебували в залежності від поміщика до того часу, доки не викуплять у власність землі, сплачували подушний податок (до 1866 р.), щодо них зберігали тілесні покарання різками;

відбулося розшарування селянства;

виник ринок робочої сили, якої потребувала промисловість, що розвивали.

збереглися залишки феодального ладу: протягом 9 років після реформи селяни не могли відмовитися від наділу й залишити село, було ускладнено вихід із селянської громади, більшу частину землі залишили у власності поміщиків.

Скасування кріпацтва, здійснене законодавчим, еволюційним шляхом, стало поворотним моментом не лише в розвитку сільського господарства, а й істотно позначилося на подальшому реформуванні країни.

Зміни, що відбулися в аграрній сфері, потребували також глибоких перетворень у сфері як загальнодержавного, так і місцевого управління, регулювання виробничих відносин, змін у системі освіти тощо [47]. Наявну форму державного управління мало бути підлаштовано під потреби тих змін, які вже відбулися в більшості передових країн Європи, перетворити імперію на буржуазну монархію [44]. І це потребувало інших реформ.

Фінансова реформа (1862 р.) мала докорінно змінила бюджетну справу, було запроваджено такі принципи організації бюджету, як єдність (або повнота) бюджету, єдність каси, гласність та контроль за витрачанням державних коштів. Усе управління грошовим господарством було зосереджено в міністерстві фінансів. У 60-ті рр. XIX ст. також було розпочато перетворення в оподаткуванні. Заміна винних відкупів акцизом на вино відразу ж збільшила питні доходи скарбниці.

Основні напрями податкової реформи 1863 р. були такими:

уведення акцизної системи в оподаткуванні алкогольних напоїв та пива;

запровадження нового податку з нерухомого майна в містах, посадах і містечках;

заміна державної соляної монопольної системи на акцизну;

нові митні правила за право торгівлі та промисел;

уведення додаткового податку на сільських жителів;

уведення 10 % збору із дворянського нерухомого майна західних губерній.

У 80-ті рр. XIX ст. міністр фінансів М. Х. Бунґе здійснив ще податні реформи: було скасовано соляний податок; подушний податок; знижено розмір викупу; підвищено державний земельний податок; перетворено торговельно-промислове обкладання та ін.

Зросли акції на цукор і тютюн, питний збір, митні збори, уведено було нові непрямі податки (квартирний, на страхування, пересування пасажирів та вантажів, акцизи на сірники, тютюн, цукор тощо). Доходи від непрямих податків зростали швидше, ніж від прямих.

У 1895 – 1897 рр. було здійснено найбільшу в історії країни грошову реформу (реформа С. Ю. Вітте), у результаті якої було введено вільний обмін паперових грошей на золото, як і у провідних країнах світу – Англії, США, Німеччині, Франції. Законом 1895 р. дозволено укладати угоди на золото, усім конторам і відділенням Державного банку, а потім і приватним банкам надано право купувати золоту монету та здійснювати платежі цією монетою. Було встановлено фіксований курс кредитного карбованця.

До 1897 р. шляхом збільшення податків, видобутку й купівлі золота, укладання зовнішніх позик Державний банк збільшив золоту готівку із 300 млн до 1 095 млн крб, це майже повністю відповідало сумі обігу кредитних білетів. Було досягнуто стабілізацію карбованця, повну його конвертованість, бездефіцитність бюджету.

Таким чином, у результаті здійснення фінансової й податкових реформ було створено Державний банк, уведено єдиний державний ревізійний центр, акцизне обкладання спиртних напоїв, збільшено податки на товари масового споживання, створено єдині державні каси, у яких було зосереджено всі прибутки та витрати держави [2].

1864 р. було здійснено судову реформу. На відміну від станового й закритого суду, засідання суду стали відкритими, судочинство ґрунтувалося на принципі змагальності сторін (захист та обвинувачення). Уводили присяжних суддів. Було створено три судові палати: Київську, Харківську та Одеську. Вироки, винесені без участі присяжних, могло бути оскаржено в судових палатах. Було створено інститут мирових суддів, які вирішували дрібні справи. Касаційні функції виконував сенат.

Усе це сприяло підвищенню рівня законності в державі й посиленню впливу громадськості на судовий процес.

На вдосконалення адміністративно-управлінської системи було спрямовано земську (1864 р.) і міську (1870 р.) реформи.

Земства – це виборні представницькі органи місцевого самоврядування (займалися організацією медичної допомоги, розвитком освіти, пошти, збирали статистичні дані, упорядковували дороги).

На Лівобережній Україні було створено шість губернських і 60 повітових земських управ. На Правобережній Україні земське самоврядування було запроваджено 1911 р. Органами самоврядування в земських управах були губернські земські збори. Виконавчі органи – губернські та повітові земські управи. Вибори відбувалися за майновим цензом раз на три роки [2].

В усіх містах України створювали міські думи. Вибори проводили на основі майнового цензу. Виконавчим органом думи була міська управа, на чолі якої стояв голова. Міські управи відали господарством міста.

Реформу освіти було розпочато 1864 р. За Положенням про початкові народні училища, запроваджено єдину систему початкової освіти. У галузі середньої освіти – створювали класичні чоловічі та жіночі гімназії. Право вступати до університету мали випускники лише класичних гімназій. Випускники жіночої гімназії прав на вступ не мали.

Відбулися зміни й в армії. У результаті військової реформи 1874 р. було запроваджено загальну військову повинність чоловіків. Значно скорочено термін перебування в армії: у сухопутних військах – 6, на флоті – 7 років.

В Україні було утворено три військові округи: Київський, Одеський, Харківський. Реформа значно зміцнила армію. Почав діяти новий військовий статут. Духівництво звільнялося від служби. Було відкрито військові училища та гімназії, юнкерські училища. Відбулося переозброєння армії.

Таким чином, у результаті ліберальних перетворень 1860 – 1870-х рр. у Росії було створено окремі елементи буржуазної державності. Здійснення реформ створило оптимальні на той час умови як для економічного зростання імперії, так і для її перетворення на буржуазну монархію. Реформи сприяли розвитку економіки, зростали міста й міське населення, сільське населення залучали у промисловість. Було відкрито шлях до становлення індустріального суспільства.

7.2. Економічна політика царського уряду та індустріалізація на українських землях у складі Російської імперії

Модернізація – це оновлення, удосконалення, надання сучасного вигляду, перетворення, відповідно до сучасних вимог економіки, технічне та технологічне переобладнання економічної сфери.

У сільському господарстві відбувалися помітні зрушення. Зберігши ґрунт для залишків кріпацтва на селі, реформа 1861 р. водночас об'єктивно сприяла поширенню тут ринкових, товарно-грошових відносин. Найпомітнішим цей процес був у провідній його галузі – землеробстві, де перепліталися дві системи господарювання: відробіткова (коли селяни змушені були орендувати в поміщиків землі й за це відробляти на їхніх землях своїм інвентарем і худобою) та капіталістична (коли поміщик винаймав вільнонайманих робітників, які обробляли землю інвентарем власника). Тут більш широко застосовували сільськогосподарські машини, досягнення агрокультури й т. ін., що давало вищу продуктивність праці та більші врожаї). Між цими двома шляхами розвитку капіталізму в аграрному виробництві в Російській імперії, зокрема і в Україні, відбувалося гостре протистояння аж до жовтневих подій 1917 р. [10].

Капіталістична система переважала в 6 губерніях (Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Київській, Подільській, Волинській), відробіткова система була в Чернігівській губернії, змішана – у 2 губерніях (Полтавській і Харківській).

Земля стала товаром. За 1863 – 1902 рр. було продано й куплено 25 млн 600 тис. десятин землі. Купували землю селяни, купці, товариства. Колишні землевласники ставали чиновниками або представниками вільних професій [10].

Землеволодіння починає швидко втрачати свій становий характер і переходити з рук дворянства чи держави у власність селян, міщан, козаків, купців та інших фізичних і юридичних осіб. Як наслідок, протягом 1863 – 1910 рр. у межах імперії, а точніше її європейської частини, у ринковий обіг надійшло загалом понад 145,6 млн десятин приватновласницьких земель, зокрема по Україні – близько 38,4 млн десятин [44].

Особливо великою була частка України у вирощуванні головних експортних культур – пшениці та ячменю. 1900 р. площа під пшеницею в Україні становила понад 46 %, а ячменю – 52 %, кукурудзи – 10 % від усіх посівів пшениці та ячменю у Європейській Росії. У пореформений період збільшився і валовий збір зерна на душу населення. За сорок років він зріс на Правобережжі на 30 %, Лівобережжі – на 10 %, у Південній Україні – у 2,5 раза [2].

Зросли посівні площі під коренеплоди, конюшину, люцерну, хміль, тютюн, бобові, картоплю, сочевицю.

Швидкими темпами зросли посіви буряків, насамперед цукрового. Протягом 1860 – 1890-х рр. загальна площа під ними зросла в Україні більше ніж у 4 рази. Основними цукробуряковими районами були Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Харківська, Полтавська та Чернігівська губернії.

Збільшилися посіви олійних культур – льону, коноплі, ріпак, соняшника тощо. 1881 р. посіви під льоном становили 256 тис. десятин, коноплями – 115,6 тис., ріпаком – 115,8 тис., соняшником – 8,6 тис. десятин.

Швидко розвивали товарне городництво й садівництво.

Важливою частиною сільського господарства України, було тваринництво. Відбувається перехід від традиційного скотарства до стійлової відгодівлі худоби. Також ринок почав потребувати більше м'ясної й молочної худоби.

Розвивали свинарство та збільшили й кінське поголів'я. Дрібні господарі частіше займалися кінним візницьким промислом. А в заможних господарствах не тільки утримували коней для роботи, а й вирощували та продавали елітних породистих скакунів.

Водночас спостерігали занепад вівчарства, особливо тонкорунного, бо на ринку з'явилася дешева австралійська вовна.

Зросло застосування машин у сільському господарстві – парових молотарок, букерів (три- і чотирилемішних плугів), жаток, сівалок, віялок, соломорізок, культиваторів та інших машин. Наприклад, ширше застосовували парові двигуни, яких на кінець 70-х рр. XIX ст. працювало в Україні близько 700 [2].

Таким чином, у пореформений період у сільському господарстві України відбулися суттєві зміни.

Після реформи 1861 р. уряд здійснював активну промислову політику і в Україні відбувалася поступова економічна спеціалізація окремих її регіонів. Утворилися такі промислові центри: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий і Південно-західний цукровий райони.

Відбувається перехід від ручної праці до машинної, який різко змінив структуру та кваліфікацію робітничих кадрів у промисловості: з одного боку, виділилася верхівка кваліфікованих технічних кадрів і технічних керівників, з іншого – зниження вимог до кваліфікації робітника дало можливість у широкому масштабі застосовувати жіночу й дитячу працю.

У 60 – 80-х рр. ХІХ ст. загалом завершився промисловий, технічний переворот – перехід від мануфактури, яка ґрунтувався на високому ступені розподілу ручної праці й мала ремісничу техніку, до великого машинного фабрично-заводського виробництва, яке забезпечувало впровадження у промислове виробництво та транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

У суспільстві важливу роль почали відігравати фабриканти та люди найманої праці. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною.

У найважливіших галузях – цукроварній, вугільній, металургійній, залізорудній, машинобудівній та ін. – було створено великі капіталістичні підприємства, засновані на машинній техніці, паровій силі, на новому, більш економічному паливі – вугіллі, на застосуванні новітньої технології й досягнень науки.

У пореформені роки в Україні продовжували розвивати галузі промисловості, пов'язані із сільським господарством: цукрову, винокурну (ґуральництво), борошномельну, маслоробну й олійну, тютюнову, шкіряну, суконну. Завдяки технічному переоснащенню, кількість заводів зменшилася із 247 до 153, а виробництво зросло в 14 разів [2].

За підтримки царського уряду власники цукрових заводів – українські, російські, польські, єврейські та іноземні капіталісти – Терещенки, Харитоненки, Браницькі, Потоцькі, Бобринські, Бродські, Хрякови, Фішмани та ін. – отримували високі прибутки. 1887 р. в Києві вони створили цукровий синдикат – одну з перших монополій у Росії.

Донбас на кінець ХІХ ст. посів перше місце в усій Російській державі з розвитку кам'яновугільної промисловості. Видобуток кам'яного вугілля зріс більше як у 115 разів.

Видобуток залізної руди зріс у 158 разів (більше за половину загальноімперського видобутку).

Усього на кінець ХІХ ст. в Україні працювало 17 великих металургійних заводів, заснованих на вільнонайманій праці, паровій енергетиці та використанні кам'яного вугілля, тобто ґрунтувалися на новому технічному рівні. Більшість із них було побудовано на кошти (майже 90 % усіх капіталовкладень) іноземних капіталістів: англійських – завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (тепер Донецьк); бельгійських – Дніпровський завод у селищі Кам'янському (тепер місто); французьких – Гданцівський

біля Кривого Рогу. Російські капіталісти були власниками Брянського заводу поблизу Катеринослава, Дружківського та Донецько-Юр'ївського – у Донбасі. 1900 р. Південь дав 51,8 % загальноросійського виплавлення чавуну, 44 % усього виробництва сталі й заліза.

Переважно, капіталістам-іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування України, які виготовляли 70 % загальноімперського виробництва.

Поступово Україна стала головним центром сільськогосподарського машинобудування. Валова продукція підприємств, що виробляли землеробську техніку в Росії, на початку ХХ ст. становило 53 % імперського виробництва. Найпотужнішими серед них були заводи Гельферіх-заде і Мельгозе – у Харкові, Фільверта й Дєдіни – у Києві, Гена – в Одесі, Ельворті – у Єлизаветграді, Грієвза – у Бердянську та ін. На них виготовляли плуги, жатки, молотарки, соломорізки, сівалки, сушарки, віялки тощо [2].

Розвивали транспортне машинобудування. До 1900 р. Харківський та Луганський паровозобудівні заводи виготовили 233 паровози.

Загалом середньорічні темпи зростання промисловості України, як і всієї Російської імперії, досягли найвищого рівня. До того ж важка індустрія, порівняно з легкою, розвивалася майже вдвоє швидше.

Зростали такі міста: Одеса (найбільше місто України), Катеринослав, Київ, Харків – із кількістю жителів понад 100 тис. осіб [2].

У пореформений період активно залучали до української економіки іноземний капітал. Урядову політику царської Росії було спрямовано на стимулювання зростання індустрії, передусім важкої, саме коштом іноземних капіталів.

Також це зумовлювалося і слабким розвитком внутрішнього ринку, нестачею власних капіталів та низькою активністю вітчизняних підприємців.

Владою було розроблено законодавчі та інші регуляторні механізми, які сприяли іноземним капіталовкладенням. Зокрема, у законах закріплювали принцип рівності російських та іноземних підданих у підприємницькій діяльності, а порядок відкриття іноземних компаній був таким самим, як і для вітчизняних. Серед інших методів широко застосовували державне фінансування, субсидування, регулювання цін, державну систему замовлень.

Сприяли припливу іноземних капіталів і митно-протекціоністська політика уряду та проста система оподаткування.

Одним із головних напрямів промислового перевороту у транспортній галузі в пореформені часи стало будівництво залізниць.

Перші залізниці в Російській імперії виникли ще наприкінці 1830 – початку 1840-х рр., але вони були невеликої довжини.

Активна розбудова залізничної мережі почалася із середини 50-х рр. XIX ст. 27 січня 1857 року опубліковано указ про створення в Російській імперії мережі залізниць і Головного товариства російських залізниць.

Саме в цю галузь найперше залучали іноземні інвестиції, а власникам капіталів гарантувався 5-відсотковий прибуток. Оплата праці на залізницях також була помітно вищою, ніж в інших галузях, що сприяло залученню широких мас селянства, яке покидало рідні місця та поповнювало загони пролетаріату.

Першою залізницею, спорудженою на українських землях, стала Одеська. Її першу лінію Одеса – Паркани – Ольвіопіль – Балта було збудовано казенним коштом упродовж трьох років (1862 – 1865 рр.). У 1867 – 1869 рр. побудовано лінії до Єлисаветграда та Крюкова, 1870 р. – лінію від Києва до Жмеринки та від Жмеринки до Балти. Почала функціонувати Південна магістраль від Москви до Одеси (через Курсько-Київську лінію). Поступово будували й нові залізниці.

Як наслідок, у другій половині XIX ст. залізнична мережа імперії зросла у 25 разів. Таким же інтенсивним створення залізничної мережі було в Україні. Тут довжина залізниць зросла від 227 верст 1865 р. до 8 417 верст 1900 р. Потреби залізничного будівництва сприяли, своєю чергою, швидкому зростанню інших галузей промисловості – металургійної, добувної, машинобудівної, деревообробної та ін. [44].

Одночасно із залізничним будівництвом розвивався і водний річковий та морський транспорт. Розширювали пароплавство на Дніпрі, Дністрі, Південному Бузі, Сожі, Сіверському Дінці та інших річках. До 1890 р. по річках України плавало 220 пароплавів до портів Чорного й Азовського морів. У 90-х рр. XIX ст. було приписано 280 пароплавів. На пароплавства цих морів припадало 51 % від усього тоннажу парового флоту Росії.

Загалом розвиток промисловості в Україні в пореформений період мав свої особливості:

по-перше, він відбувався вищими, порівняно із загальноімперськими, темпами;

по-друге, вирізнявся високим рівнем концентрації виробництва та значними іноземними капіталовкладеннями;

по-третє, змінилася структура промисловості – провідні позиції зайняла важка індустрія;

по-четверте, у зв'язку зі спеціалізацією виробництва, намітилася територіальна диспропорційність. На Півдні та Сході України було створено потужні промислові райони загальноімперського значення, у яких було сконцентровано і велику частину продуктивних сил. Інші українські території не мали такого промислового потенціалу.

Загалом у результаті прискореного економічного розвитку Україна перетворилася з аграрної на аграрно-індустріальну, стала паливно-енергетичною та металургійною базою Російської імперії.

Потужний розвиток промисловості та сільського господарства сприяв розвитку торгівлі, яка також у цей час зазнала суттєвих перетворень.

Характерними змінами були все більші обсяги товарообороту та зміни в географічному розміщенні торговельних центрів. Це було спричинено перерозподілом продуктивних сил, у зв'язку з розвитком промисловості, особливо важкої, а також розміщенням населених пунктів від залізничних магістралей і річкових пароплавних шляхів сполучення.

Господарська спеціалізація українських регіонів зумовила злиття окремих територіальних ринків у єдиний всеукраїнський.

Основними формами організації внутрішньої торгівлі були ярмаркова, базарна та стаціонарна (постійна) торгівля.

На початку 1860-х рр. в Україні їх налічували понад 2 тис., на 1895 р. їхня кількість становила 4 250, а за десять наступних років зросла до 5 600 104. Як і завжди, вони відбувалися в усі пори року, і їх приурочували зазвичай до релігійних свят.

Однак ярмаркова торгівля зазнала істотних змін (занепадала в одних місцях, в інших, навпаки, зростала). Змінилися форми й методи: частіше стали застосовувати оптову торгівлю за зразками й з аукціонів.

Збільшили кількість дрібних ярмарків, які обслуговували невеликі райони, переважно навколишні населені пункти. Частіше такі ярмарки працювали в сільській місцевості, де бракувало закладів стаціонарної торгівлі. Дрібні ярмарки тривали лише один-два дні. 1894 р. одноденні ярмарки становили понад 64 % їхньої загальної кількості. На них продавали в роздріб сільськогосподарську продукцію, кустарні й частково фабрично-заводські вироби.

Працювали й великі оптові ярмарки. Вони вирізнялися обсягом торгівлі й мали не тільки регіональне, а й загальноімперське значення.

На Лівобережжі такими ярмарками були: чотири харківські ярмарки (Хрещенський, Троїцький, Успенський, Покровський); Іллінський у Полтаві; Маслянський, Вознесенський і Михайлівський у Ромнах; Воздвиженський у Кролевці.

На Правобережжі – Контрактовий (Стрітенський) ярмарок у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинцях і Троїцький (Травневий) у м. Балті (Подільська губернія).

На Півдні України головними ярмарками вважали Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський у Єлисаветграді та Покровський у Вознесенську.

На великих ярмарках продавали тканини, оброблені шкіри, вироби з металу, вовну, цукор, необроблені шкіри, зерно, тютюн, сало тощо.

Продовжували функціонувати оптові ярмарки, які спеціалізувалися на купівлі-продажу, переважно, якогось одного товару, наприклад, у Херсонській, Катеринославській, Харківській і Полтавській губерніях – великої рогатої худоби; вироби текстильної промисловості продавали в Харкові, Контрактовий ярмарок славився значними операціями купівлі-продажу цукру та збіжжя.

Разом зі спеціальними ярмарками були й кінні. Найважливіші з них відбувалися в Балті, Бердичеві, Полтаві, Білій Церкві, Єлисаветграді. 1896 р. загалом в українських губерніях налічували 170 кінних ярмарків.

На великих ярмарках активізувалася діяльність різних торговельних фірм та акціонерних компаній.

Важливе значення у внутрішній торгівлі мали базари. На них реалізовували залишки продукції селянських господарств і вироби кустарів. На 1861 р. в містах України був 12 141 базар, причому один раз на тиждень базари відбувалися у 34 містах, двічі на тиждень – у 41, тричі на тиждень – у 13 і щоденно – у 9 містах.

У пореформений період значно зросла кількість як базарів, так і днів, у які вони відбувалися. У великих містах щоденно було кілька базарів у різних районах.

Найчастіше на базарах торгували сільськогосподарською продукцією місцевого виробництва, хлібними культурами, птицею й худобою. Асортимент базарної торгівлі часто залежав від сільськогосподарської спеціалізації регіону. Потреби жителів міст і містечок у фруктах та овочах зумовили розвиток товарного садівництва й городництва, продавали

й товари кустарного виробництва – дерев'яний і глиняний посуд, домоткане полотно, саморобні меблі тощо.

Міські ринки мали безпосередній зв'язок зі стаціонарною торгівлею, поступово перетворюючись на різновид останньої. Також базари було тісно пов'язано як з оптовими ярмарками, так і з товарними біржами.

Найдавнішою й найвідомішою з українських бірж була Одеська (працювала з 1796 р.). На ній укладали переважну більшість угод із зерном, що експортували за кордон.

Працювали також Київська (1869 р.), Харківська (1876 р.) і Миколаївська (1886 р.) біржі. Головними товарами були цукор, мануфактурні товари, вовна, зернові культури.

Поява й розширення біржової торгівлі було закономірністю. Саме біржі як спеціальні установи могли забезпечити постійне здійснення операцій із великими партіями товарів та регулювати ціни на них.

Швидко зростала і стаціонарна торгівля – магазини, крамниці, шинки, ятки, ресторани, буфети тощо. Збільшували асортимент товарів. Заклади стаціонарної торгівлі концентрувалися в таких великих містах, як Одеса, Київ, Харків, Катеринослав, Миколаїв, Бердичів, де їх налічували по кілька тисяч [2].

Загалом у 1890-ті рр. через мережу стаціонарних торговельних закладів України розпродавали товари на 1,35 млрд крб, тоді як щорічний сумарний обіг ярмаркової й базарної торгівлі становив близько 225 млн крб. Це означає, що постійна торгівля перетворилася на основну форму внутрішньої торгівлі у країні [2].

Провідне місце у стаціонарній торгівлі посідала хлібна продукція як у зерні, так і формі хлібобулочних і круп'яно-макаронних виробів. Постійно зростав попит на цукор. Із 1890-х рр. збільшили обсяги продажу курячих яєць і риби. І хоча частка продовольчих товарів у загальному обсязі стаціонарної торгівлі була доволі значною, головні позиції займали текстильні вироби.

Причому торгівлю мануфактурою поширювали не тільки в містах, а й сільській місцевості. До того ж населення дедалі більше віддавало перевагу придбанню готового одягу. Наприклад, у Херсонській губернії наприкінці XIX ст. продавали 5,4 % загальноімперського виробництва останнього. Її випереджали лише Московська, Петербурзька та Варшавська губернії. Саме в цій галузі постійної торгівлі спостерігали вузьку

спеціалізацію. Були окремі магазини, що продавали одяг для жінок, дітей, чоловіків і незаможних верств населення [2].

Суттєво розширили галантерейну торгівлю. Певне місце в асортименті стаціонарної торгівлі посідали книги та предмети для письма. Також збільшили мережу закладів із продажу палива (дров, вугілля, гасу) та металевих виробів.

Таким чином, у пореформений період в Україні успішно розвивали всі форми внутрішньої торгівлі – ярмаркову, базарну – та постійну, які не тільки віддзеркалювали рівень розвитку ринкових відносин, а й, своєю чергою, стимулювали їхній подальший розвиток.

Із другої половини ХІХ ст. Україну втягували у сферу загальноросійських зовнішньоторговельних зв'язків і світовий ринок.

Суттєво зріс зерновий експорт. Найважливішими із цих портів були Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Бердянськ, Севастополь.

Із хлібних культур провідне місце в експорті посідала пшениця, далі – ячмінь і жито. Так, середньорічний обсяг вивезення пшениці 1896 – 1897 рр. було у 4,3 раза більшим, ніж 1861 – 1865 рр. Експорт її через чорноморсько-азовські порти за ці роки зріс у 4,5 раза (із 40,3 до 182,5 млн пудів) [2].

Серед країн-споживачів української пшениці були Англія, Голландія, Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Туреччина, Австро-Угорщина, Португалія, Норвегія, Швеція та ін.

Швидко зростав на світовому ринку попит на ячмінь, збільшився експорт жита з південних портів. Проте за обсягами вивезення в 1890-х рр. цей злак став поступатися ячменеві майже вдвічі.

Вивозили з України борошно, переважно, на ринки Близького Сходу й у країни Північної Європи; продукцію тваринництва: коні, рогату худобу, овець, свиней, вовну, необроблені та оброблені шкіри, вершкове масло, сало (смалець), м'ясо тощо. Основними країнами-імпортерами української та російської худоби були Австро-Угорщина, Німеччина, Італія, Англія, Франція, Греція, Єгипет, Китай і Персія [2].

Україна, маючи розвинене вівчарство, насамперед у південних губерніях, постачала на зовнішній ринок велику кількість овець та овечої вовни. Причому Україна давала понад 50 % загального її експорту із країни, зокрема основну частину тонкорунної (мериносової). Однак в останньому десятиріччі ХІХ ст. вивезення продукції вівчарства за кордон

з українських губерній суттєво скоротили через сильну конкуренцію австралійської вовни.

Із середини ХІХ ст. розпочався експорт домашньої птиці. За кордоном надзвичайно цінували не тільки м'ясо домашньої птиці, а й біле пір'я та пух. Головними місцями вивезення домашньої птиці були Франція й Туреччина. Яєчний товар користувався попитом у Великій Британії, Німеччині, Австро-Угорщині й Данії.

Із другої половини 1870-х рр. із Російської імперії починає зростати експорт цукру, основну частину (80 – 90 %) якого виробляли в українських губерніях. Головними країнами, у які доправляли український цукор, були Англія, Персія, Італія та Німеччина. Причому у його експорті на ринки Азії переважав рафінад, а до Західної Європи – цукровий пісок.

Підросійська Україна постачала зовнішній ринок також великою кількістю спирту. Через її порти продавався як ректифікований, так і неректифікований спирт. Перший спрямовували, насамперед, до Туреччини, Єгипту й Болгарії, частково до Італії, Франції й Німеччини, другий – винятково до Данії.

На початку 1890-х рр. було здійснено спробу експорту донецького вугілля до Туреччини. Однак вона виявилася невдалою, оскільки українське паливо не витримало конкуренції з англійським.

Головним центром здійснення зовнішньоторговельних операцій була Одеса, яка посідала за товарообігом друге місце в Російській імперії (після Петербурга). Загальноросійський експорт в різні роки становив: хлібних культур – 20 %, коней – 37 %, великої рогатої худоби – 90 %, спирту – 22 – 29 % [2]. Імпорт посідав незначне місце, порівняно з експортом, у зовнішньоторговельних операціях України.

Основними статтями вивезення через морські та сухопутні митниці були сировина, напівфабрикати, готові товари та предмети розкоші.

Доставляли товари з різних країн Європи, Азії, Африки та Америки. Із відкриттям Суецького каналу Одеса стала своєрідним складом продукції, що привозили зі Сходу для всієї Російської імперії.

Із сухопутних митниць України за обсягами імпортової торгівлі вирізняли Волочиську та Радзивілівську.

Реформою 1860 – 1862 рр. було ліквідовано старі казенні банки та створено головну кредитно-фінансову установу країни – Державний банк. Формування банківської системи імперії відбувалося на основі чіткої нормативно-законодавчої бази [2].

Становлення української банківської системи ринкового типу пов'язують із виникненням 1860 р. на її теренах саме контор Державного банку Російської імперії. Спочатку такі контори почали діяти в Києві, Харкові, Одесі та відділення – у Полтаві.

Із 1864 р. виникають і перші комерційні банки. Того року було затверджено статuti першого акціонерного комерційного та першого акціонерного земельного банків у Херсоні; 1868 р. розпочали свою роботу Харківський торговельний та Київський приватний комерційний банки [60].

Згодом було відкрито ще 14 відділень Державного банку в Чернігові, Ромнах, Кременчуці, Катеринославі, Юзівці, Бердянську, Феодосії, Севастополі, Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді, Кам'янці-Подільському, Житомирі та Ялті [2].

Вони здійснювали широке коло банківських операцій: обліковували векселі й інші цінні папери, видавали безстрокові та строкові позики, відкривали поточні й депозитні рахунки до запитання та на визначений термін, видавали чеки, перекази, акредитиви, телеграфні трансферти на міста Російської імперії й закордон, брали на зберігання цінні папери, документи, коштовності, виконували комісійні доручення тощо [2].

Створювали акціонерні банки, зокрема комерційні. 1868 р. відкрився Харківський торговельний банк, одним із засновників і членів правління якого був О. К. Алчевський. Це був перший в імперії акціонерний банк, створений за приватної ініціативи без допомоги уряду. Наступними були Київський приватний комерційний банк (1868 р.), Одеський комерційний банк (1870 р.), Київський промисловий банк (1871 р.), Миколаївський комерційний (1872 р.), Катеринославський комерційний (1872 р.), та ін. [2].

Загалом у 90-х рр. XIX ст. банківську мережу в українських губерніях було представлено 3 конторами та 15 відділеннями Державного банку, 7 відділеннями Селянського поземельного банку, 5 відділеннями Дворянського земельного банку й місцевими банками – 6 комерційними, 4 земельними та 38 міськими громадськими. Крім них, функціонувало ще 20 відділень, 10 комісіонерств і 5 агентств 11 комерційних акціонерних банків інших регіонів країни.

На селі також діяли сільські селянські банки. Проте розміщували їх нерівномірно не тільки по губерніях, але й у межах кожної з них. На Правобережжі перше місце за кількістю таких банків посідала Подільська губернія. Вони позичали кошти не тільки багатим землевласникам,

а й поміщикам із середніми статками, відкупникам, промисловцям і навіть дрібним лихварям.

У другій половині XIX ст. почали створювати установи дрібного (короткострокового) кредиту – товариства взаємного кредиту (приватні, земські, станові, міські), позиково-ощадні каси, позиково-ощадні та кредитні товариства.

Сутність таких товариства полягала в тому, що позичальниками могли бути тільки учасники цієї кредитної установи, яких уважали її співвласниками. Однак багато хто із членів товариства вважали вигідним не брати в нього позики, а, навпаки, розміщувати внески й після закінчення року отримувати на них дивіденди. У разі банкрутства товариства кожен із його членів ризикував лише вкладеною часткою свого капіталу.

Товариства взаємного кредиту функціонували в містах, містечках і великих селах. Найбільшу кількість їх налічували в Подільській, Київській, Волинській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях [2].

Вони акумулювали кошти, переважно, середнього та дрібного підприємництва. Деякі з товариств за своїми ресурсами не поступалися середнім акціонерним банкам. Загалом до початку XX ст. товариства взаємного кредиту розвивали повільно.

У 60-х рр. XIX ст. почали відкривати позиково-ощадні (згодом – оощадні) каси при відділеннях Державного банку. Відповідно до закону 1889 р., банк мав право створювати такі каси при поштово-телеграфних конторах. Так, 1896 р. при повітових казначействах і відділеннях Держбанку оперувало 66 оощадних кас [2].

Найбільшого поширення короткостроковий кредит набув на селі. Основними формами його організації були: волосні допоміжні позиково-ощадні каси, мирські капітали, позиково-ощадні та кредитні товариства. Кількість допоміжних кас зроста, як і обсяг коштів, якими вони оперували.

Крім них, дрібні позики колишнім державним селянам видавали так звані мирські добровільні капітали або каси, які створювалися сільськими громадами. Мирські капітали склалися з половини доходів із мирських оброчних статей, штрафів, доходів від найму громадських угідь тощо.

Із 60-х років XIX ст. у Російській імперії почали створювати установи дрібного кредиту на засадах сільськогосподарської кооперації – позиково-ощадних товариств. Їхні статuti ґрунтувалися на принципах функціонування установ дрібного кредиту, розроблених ще у 1850-х рр.

у Німеччині Ф. Г. Шульце-Делічем [2]. Дрібні власники, яким потрібен був кредит, створювали товариство на паях, яке надавало своїм членам позики із власних коштів і кредитів. Однак утворення позиково-ощадних товариств на таких засадах не було ефективним. Більшість із них було закрито після відкриття або нетривалого функціонування.

Таким чином, у другій половині XIX ст. в Україні було створено ефективну кредитно-банківську систему. Вона складалася як із державних, так і приватних установ, мала досить розгалужену мережу й охоплювала всі українські губернії, які входили до складу Російської імперії, і загалом сприяла подальшому розвитку сільського господарства, торгівлі та промисловості.

Населення Наддніпрянської України під владою Російської імперії з 1863 до 1897-й рр. збільшилося із 13,4 млн до 23,4 млн осіб.

Наприкінці XIX ст. українці становили в містах не більше як третину населення, євреї – 33 %. Найменше їх проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічували близько 6 %, у Києві – 22 %. Містечка Правобережжя, навпаки, були переважно єврейськими (тільки там їм дозволяли селитися на постійне проживання) [2].

Здійснення ліберальних реформ і завершення промислового перевороту у другій половині XIX ст. суттєво вплинули на соціальну структуру населення. Поступово утворилися два нові суспільні прошарки – буржуазія та пролетаріат.

Джерелами формування буржуазії були різні групи населення:

дореформені промисловці, купці, скупники, лихварі;

дрібні товаровиробники-кустарі, велика частина яких збагачувалася та ставала капіталістами;

поміщики, які після реформи 1861 р. перебудовували свої маєтки на капіталістичні рейки й часто вкладали накопичені капітали у промислові підприємства, перетворюючись на капіталістів;

заможні селяни, сільські багатії, які використовували вільнонайману робочу силу та значну частину продукції своїх господарств збували на ринку.

У Російській імперії цей соціальний стан формували за сприяння та під контролем самодержавства, він був тісно пов'язаний із поміщицьким землеволодінням. Специфічні умови визначили консерватизм вітчизняної буржуазії. Зростаючи в умовах наздоганяльної модернізації,

якій притаманне різке посилення ролі держави, вони були залежним не стільки від коливань на ринках сировини, капіталів, товарів, скільки від змін у політиці уряду.

Саме тому особливістю вітчизняних капіталістів-підприємців була орієнтація не на вільну конкуренцію, а на монополію держави, не на завоювання політичної влади, а на органічне "вписування" в жорстку, централізовану систему самодержавної влади.

Кількість великої, середньої та дрібної торговельно-промислової буржуазії України на кінець XIX ст. можна встановити за даними перепису населення 1897 р. Так, до великої буржуазії входило 289,5 тис. осіб (разом із сім'ями), до заможних хазяїв – 413,6 тис., до бідніших дрібних виробників – близько 9 – 10 тис. осіб. На Лівобережній Україні буржуазія становила в цей період 0,7 % (51,8 тис осіб) усього населення [49].

Характерною рисою буржуазії в Україні було те, що разом з українською буржуазією в різних галузях економіки України діяли капіталісти інших національностей – російські, єврейські, польські та ін.

Українські капіталісти найбільш значні позиції займали в цукровій, винокурній, борошномельній та інших галузях промисловості, що переробляли сільськогосподарські продукти. Але немало українців було й серед капіталістів, які володіли шахтами, рудниками, машинобудівними заводами та іншими підприємствами важкої промисловості.

У середовищі української торговельно-промислової буржуазії виділялися такі мільйонери, великі капіталісти й землевласники, як брати Терещенки, що на початок XX ст. мали сім цукрових заводів (їхнє майно оцінювали в розмірі 60 млн крб); Харитоненки, що мали теж сім цукрових заводів; Симиренки, майно яких оцінювали в розмірі 10 млн крб; Яхненко, Демченко, банкір Алчевський та ін. Власниками шахт і рудників були брати Рутченки, Голуб, Панченко, Арандаренко, Ясюкович та ін.

Спільно з українськими, діяли і капіталісти інших національностей. Іноземна (французька, бельгійська, англійська, німецька) і російська буржуазія в Україні найбільш значні позиції займала у важкій промисловості – вугільній, гірничорудній, металургійній, машинобудівній, а єврейські капіталісти – у торгівлі, кустарному виробництві, цукровій промисловості. Так, великими єврейськими капіталістами, мільйонерами й цукрозаводчиками були Бродський, Гальперін, Гінзбург та ін. Дрібна єврейська буржуазія, особливо торговельна, зосереджувалася в містечках, переважно в межах "смуги осілості".

Ще напередодні реформи 1861 р. в мануфактурах, перших фабриках і заводах, у торгівлі й інших галузях працювали кріпаки та вільнонаймані робітники (понад 200 тис. осіб).

Основними джерелами поповнення пролетаріату було:

селянство, 440 тис. звільнених без землі селян, 100 тис. ревільських душ, які отримали наділи до 1 десятини і не могли з них прохарчуватися; робітничі родини – дружини та діти робітників (їхня праця дешевша, в українських губерніях відсоток жінок і дітей коливався від 19,3 до 33 %); дрібні товаровиробники міста й села – ремісники та кустарі, які не витримали конкуренції;

представники інших верств населення;

масовий приплив заробітчан із центральних губерній Російської імперії (малоземелля, перенаселеність, в Україні на шахтах та ливарних заводах зарплатня була в середньому на 50 % вищою, ніж у Росії).

Пролетаріат Наддніпрянської України мав свої особливості:

більш пізній час формування та виходу на політичну арену;

надзвичайно високий ступень концентрації на виробництві;

важке економічне становище та політичне безправ'я;

багатонаціональний склад;

значний відсоток молоді у пролетарському середовищі.

Найбільшу соціальну вагу в Україні мало робітництво Степової (Південної) України. Цей регіон посідав перше місце серед інших за кількістю індустріально-торговельного робітництва (36,3 %) [2].

На початку ХХ ст. основна частина робітників Лівобережної України працювала на підприємствах кам'яновугільної, гірничорудної й металургійної промисловості, причому в кам'яновугільній промисловості була зайнята майже третя частина всіх робітників [39].

Однією з характерних рис пролетаріату України, як і всієї Росії, була його висока концентрація на великих підприємствах. У Російській державі на підприємствах із кількістю робітників більш ніж 500 осіб працювало понад 50 % усіх робітників, зокрема, в Україні – 44 %, а на Катеринославщині – 75 %.

Таким чином, на кінець ХІХ – початок ХХ ст. в Україні сформували промислове робітництво, основну частину якого становили українці, здебільшого вихідці з села. Про це свідчать дані першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. У дев'яти українських губерніях 52,2 %

робітників промисловості й залізничного транспорту за рідною мовою були українцями. Із загальної кількості 1 480 тис. облікованих тоді робітників України близько 84 % були місцевими уродженцями.

На території українських губерній за переписом населення 1897 р. було зафіксовано 243 тис. робітників родом не з України. Особливо значну його частину, майже 67 % (163 тис. осіб), зокрема у вугільній, гірничорудній, металургійній і металообробній галузях промисловості, становили вихідці з Росії – з Орловської, Курської, Смоленської, Калузької та інших губерній Центральної Росії. Разом із тим у складі пролетаріату були й представники інших народів: білоруси, євреї, поляки та ін. Більше всього таких робітників було в Катеринославській (33,6 %), Таврійській (24,5 %), Харківській (20 %) і Херсонській (18,8 %) губерніях.

Особливе місце в соціальній структурі суспільства посідала інтелігенція. Від буржуазії й поміщиків вона відрізнялася відсутністю у її власності засобів виробництва, а від робітників і селян тим, що займалася не фізичною, а розумовою працею. Головною соціальною функцією інтелігенції було створення та відтворення духовно-культурних цінностей, сприяння загальному соціально-культурному прогресу суспільства.

У другій половині XIX ст. спостерігають її інтенсивне кількісне зростання; змінюються соціальні джерела її формування, демократизація її складу, зростання її впливу в суспільно-політичному та економічному житті суспільства; вона остаточно оформлюється в окрему, специфічну соціально-професійну верству.

Цьому сприяла серія реформ Олександра II, особливо скасування кріпацтва. Подальша індустріалізація спричинила зростання попиту на кадри інтелігенції.

Унаслідок різного соціального походження, матеріального та духовного статусу, інтелігенція не була монолітною суспільною групою.

Найбільш висококваліфіковані представники розумової праці – професори, інженери, агрономи, письменники, актори, художники – становили найменш чисельну частину й найбільш привілейовану групу. Наймасовішою її частиною були особи, що здійснювали нескладну виконавчу роботу, яка не потребувала вищої освіти й містила елементи фізичної праці (канцеляристи, службовці пошти, телеграфу, фельдшери, техніки та ін.).

За переписом населення 1897 р. в дев'яти українських губерніях налічували 963 тис. осіб, зайнятих, переважно, розумовою працею, що становило 4,1 % усього населення. Зосереджені вони були, переважно,

на Лівобережжі (понад 40 %), а решта – приблизно по 20 % – на Півдні та Правобережжі. Переважали українці лише серед сільської інтелігенції та спеціалістів без вищої освіти.

Найкраще забезпеченими кадрами інтелігенції було три губернії Південно-Західного краю, де проживало понад третина (38 %) загальної кількості спеціалістів. У губерніях Півдня (Катеринославська, Херсонська, Таврійська) її частина сягала 33,8 %. Найменш забезпеченими кадрами інтелігенції були центральні українські губернії – Полтавська, Чернігівська, Харківська – 28,2 % від загальної кількості [29]. Більше як половина інтелігенції (58 %) мешкали в містах, 42 % – у сільській місцевості.

Змінилося й соціальне походження переважної більшості інтелігенції: якщо на початку XIX ст. питому вагу її становили дворяни. То 1900 р. лише 20 – 25 % усієї інтелігенції походили із дворянства та інших найбагатших прошарків суспільства, інші ж були вихідцями із простих міщан, священників, різночинців [22].

Важливою якісною характеристикою інтелігенції є її національний склад. У переписі 1897 р. представників трьох найбільш репрезентованих груп (росіяни, українці, євреї) становили 77,1 % від загальної кількості інтелігенції. Серед них більшість належала українцям (32 %), за ними йшли росіяни (29,8 %) та євреї (15,5 %). Поляків у складі інтелігенції було 5,2 %, білорусів – 0,6 % [29].

Матеріальний стан української інтелігенції був різним. До заможних груп інтелігенції можна зарахувати приватних лікарів та юристів, більшість технічних спеціалістів, вищих чиновників міністерства освіти, відомих літераторів, митців тощо. Середній життєвий рівень мали вчителі гімназій, більшість лікарів, викладачів вишів. На нижчих шаблях матеріального добробуту перебували сільські вчителі, дрібні службовці тощо.

Із поступовою ліквідацією становості землеволодіння та створенням буржуазної земельної власності, розвитком капіталізму в сільському господарстві зменшували розміри поміщицького землеволодіння й роль дворянського господарства в сільськогосподарському виробництві. Становий лад дворянства руйнувався. Так, масовий відхід селян на фабрики й заводи остаточно підірвав продуктивні сили поміщицьких господарств. Усе це стало причиною глибокої аграрної кризи, що в перші пореформені десятиліття охопила дворянські господарства [52].

Верхівка дворянства, обіймаючи найвищі урядові й адміністративні посади, була опорою царизму. Разом із цим багато поміщиків ставали

капіталістами. Дрібномаєтні дворяни продавали свої землі та йшли на службу чиновниками, лікарями, учителями тощо.

У національному аспекті поміщики в Україні були неоднорідними. До їхнього складу входили українці, росіяни, поляки, німці, представники інших національностей. 1897 р., за даними перепису населення, із 53,8 тис. родовитих дворян України (із членами сімей), які проживали в повітах, 23 тис. осіб визнавали своєю рідною мовою українську, 17 тис. осіб – польську, 12 тис. осіб – російську. Найбільше українських поміщиків – дворян, нащадків козацької старшини, було на Лівобережжі. На Правобережжі переважали польські й російські поміщики. Строкатим був склад поміщиків на Півдні.

Але у складі поміщиків були не лише помісні дворяни, на початок ХХ ст. близько третини всіх поміщиків за походженням були селянами, міщанами, купцями тощо, за національністю, переважно, українцями.

В останній третині ХІХ ст., унаслідок законодавчої діяльності уряду Російської імперії, у купецтві відбувався процес значного кількісного скорочення. Основними причинами зменшення кількості представників купецтва можна вважати лібералізацію торговельно-промислового законодавства Російської імперії, реорганізацію оподаткування та втрату багатьох таких привілей і рис престижності, як захист від призову на службу після введення загальної військової повинності 1874 р. Наприклад, протягом 1861 – 1897 рр. кількість гільдійського купецтва на Правобережній Україні скоротилася із 37,3 тис. до 13,2 тис. осіб, а питома вага цього стану в міському населенні знизилася із 7,8 до 1,4 %.

Після реформи 1861 р. процес розшарування селянства прискорився. Найяскравіше це виявилось в розподілі селянства на дві протилежні групи – сільську буржуазію (розбагатіле селянство) і сільських пролетарів (клас найманих робітників із наділом).

На кінець ХІХ ст. в Україні із 2,5 млн селянських господарств біднота становила приблизно 60 % (мали земельні наділи до 5 десятин), середняки – близько 25 % (володіли від 5 до 10 десятинами на двір), багатії – приблизно 15 % [2]. Біднота, яка становила більше половини сільського населення, була основним джерелом формування промислового й сільськогосподарського пролетаріату. Життя змушувало їх найматися до поміщиків, куркулів, постійно шукати підробітки. Доходи цих людей були дуже мізерними. Про динаміку цих соціальних змін свідчать дані Всеросійського

перепису населення: 1897 р. в Україні налічували понад 425 тис. сільськогосподарських робітників, зайнятих на постійній роботі в поміщицьких господарствах, фільваркових господарствах, на різних промислах [2].

Середняки мали ділянки землі, кілька голів робочої худоби, деяку сільськогосподарську техніку. Представники цього прошарку селянства були людьми надзвичайно роботящими, особливо цей селянський тип було поширено на Лівобережжі, де розписні білі хати навіть зовнішнім виглядом наче говорили про гордість господаря своєю незалежністю й достатком.

Заможні селяни-підприємці займалися товарним виробництвом сільськогосподарських культур, промислами, лихварством, торгівлею. Збільшення кількості та розмірів господарств заможних селян-власників сприяло широкому залученню найманої праці сільськогосподарських робітників. Вони володіли значною кількістю землі, техніки, худоби, використовували вільнонайману працю, мали тісний зв'язок із ринком і торговельними закладами, де активно збували свою продукцію. Шлюби між представниками найзаможніших селян заохочували. Завдяки цьому збільшували та примножували з покоління в покоління сімейне добро.

Наприкінці XIX ст. в результаті переселенських рухів з України частка українців на їхній рідній землі зменшилася з 90 до 80 %. Уряд заохочував еміграцію українського селянства за Урал, у Сибір, на Далекий Схід. Так, за 40 років (із 1861 до 1900-го рр.) видачу паспортів відходникам збільшили в 10 разів [48].

За 1885 – 1896 рр. з українських губерній виїхало 209 259 осіб (це 20 % від усього населення, яке проживало на тих територіях). Кожен переселенець отримував понад 100 десятин землі.

У другій половині XIX ст. українське населення в північній частині Кавказу подвоїлося, досягши 1 млн 300 тис. осіб (це 22 % від загальної кількості населення), 400 тис. українців переїхали на територію Нижнього Поволжя, понад 100 тис. – у Казахстан та Середню Азію.

7.3. Соціально-економічне становище Західної України

Революція 1848 р. відкрила шлях до прогресивних змін у сфері розвитку промислового виробництва в Західній Україні. Але в пореформені роки тут переважала невелика промисловість. Це пояснювалося:

браком підприємців, багатих на грошові капітали;

утратою поміщиками інтересу до промисловості (після селянської реформи вони охочіше вкладали гроші (викупні платежі) у сільське господарство);

урядовою політикою.

На більшій частині території Галичини в переробній промисловості було всього 7 підприємств, які мали понад 100 робітників; 15 підприємств, які мали від 51 до 100 робітників; 21 підприємство з кількістю робітників від 21 до 50 і 12 – із кількістю робітників від 11 до 20.

Разом на переробних підприємствах Галичини, яких не налічували й пів сотні, із кількістю робітників понад 20 працювало близько 5 тис. осіб. Лише два підприємства мали парові двигуни – цукровий завод у Товмачі потужністю 200 к. с. і Львівський машинобудівний завод потужністю 6 к. с. [2].

На Закарпатті підприємств мануфактурного та фабричного типу наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. налічували не більше ніж 20, а в Північній Буковині таких підприємств зовсім не було.

Західноукраїнська промисловість не користувалася податковими пільгами, які були на підприємствах в інших провінціях.

"Особливою" була й митна політика, яка створювала австрійським промисловцям сприятливі умови для збуту своїх виробів, а дрібні промислові підприємства регіону мали гірші умови.

Залізничні тарифи на перевезення встановлювали також без належного врахування можливостей і потреб західноукраїнських підприємств та цим гальмували економічний розвиток.

Не витримувала конкуренції з боку більш дешевої продукції фабрично-заводської промисловості західних провінцій і занепадала місцева продукція скляної, фаянсово-порцелянової, цукрової, текстильної, шкіряної, паперової, сірникової, машинобудівної галузей.

Краще розвивалися ті галузі, які не зазнавали жорстокої конкуренції. Це борошномельна, спиртогорілчана, нафтова й озокеритна, лісопильна, соляна.

Із кінця 80-х рр. ХІХ ст. в регіоні швидко почала розвиватися лісопильна промисловість. 2/3 її становила ділова деревина, переважну більшість якої вивозили для подальшого перероблення в західні провінції.

Зростав показник потужностей парових двигунів на галицьких лісопильнях. Так, 1870 р. потужності не перевищували 120 к. с., 1885 р. – досягли 1,6 тис., а 1890 р. – уже 2,2 тис. к. с. Це становило 2/5 потужності всіх парових двигунів переробної промисловості краю [2].

Інтереси уряду було зосереджено на видобуванні та первинному обробленні сировини, тому, наприклад, темпи зростання меблевого виробництва та інших галузей деревообробної промисловості були незначними. Іноземні інвестиції в цю сферу також майже не надходили (винятком була фабрика синдикату "Мундус", побудована на іноземні кошти, яка займала монопольне становище на ринку).

Наприкінці 60-х – початку 90-х рр. XIX ст. спостерігали прогрес у лісохімічному виробництві. За цей період було побудовано три лісохімічні заводи, де працювало від 300 до 600 робітників [2].

Через збільшення попиту на світовому ринку, збільшується виробництво нафтопродуктів. Ручний спосіб видобутку майже припиняється і відбувається швидке переоснащення нафтодобувної промисловості, що призвело до стрімкого зростання видобутку. Найбільше нафти видобувалося в районах Борислава та Дрогобича.

Більшість видобувної нафти вивозили в Австрію та інші провінції в непереробленому вигляді. У Західній Україні її очищали не більше ніж одну третину.

Значне місце у промисловості західноукраїнських земель посідало видобування озокериту (гірського воску).

Перші великі фірми з видобутку було засновано наприкінці 70 – початку 80-х рр. XIX ст. На їхній базі було утворено "Компанію комерсіаль франсе" із центром у Парижі. Вона зосередила у своїх руках більшу частину видобутку озокериту (пізніше озокеритні шахти перейшли у власність австрійського капіталу) [2].

Поступово через відсталу техніку та зменшення попиту на світовому ринку його видобуток зменшувався. Якщо в 70 – 80-х рр. XIX ст. озокериту видобувалося щороку 10 – 12 тис. т, то 1900 р. його було видобуто лише 3,7 тис. т.

Значними у Східній Галичині, на Закарпатті та Північній Буковині були поклади кам'яної й кухонної солі та її видобуток зростав. Так, 1861 р. її було видобуто 65 тис. т, 1900 р. – 145 тис. т, 1908 р. – понад 1 800 тис. т.

Загалом Західна Україна давала 64 % видобутку солі в Австро-Угорщині. Видобування солі було державною монополією. Уряд установлював на неї високі ціни, і більшість селян страждали від "соляного голоду".

Незначні зміни відбулися в більшості галузей харчової промисловості регіону. Це було пов'язано з низьким рівнем механізації технологічних процесів у цій сфері. Перший великий паровий млин було збудовано

у Львові 1855 р. У 70-х рр. XIX ст. вже діяло понад 40 парових двигунів. Але із середини 70-х рр. XIX ст. у борошномельній галузі настає застій. Лише наприкінці XIX ст. виникли два цукрові заводи на Буковині [2].

Спостерігають розвиток тютюнової галузі (діяло п'ять державних фабрик у Галичині й на Закарпатті). Але їхні потужності не могли забезпечити навіть місцеві потреби. І тютюнові вироби, переважно, завозили із центральних регіонів країни.

Динаміка розвитку переробної промисловості Галичини свідчила, що кількість підприємств неухильно зростала, збільшувалася й кількість робітників, які працювали в цій галузі, і загальна потужність парових двигунів, які використовували на цих підприємствах (відповідно, кількість підприємств зросла в 5 разів, а робітників – у 4,6 раза, парових двигунів – у 9,4 раза), але процеси ці відбувалися дуже повільно [2].

Загалом промисловість українських земель, що перебували у складі Австро-Угорської імперії, протягом другої половини XIX ст. зробила значні кроки вперед.

Через збільшення обсягів торговельного обороту, необхідність у транспортуванні товарів, переважно сировинних, із західноукраїнських земель у центр, австрійському уряду довелося приділити увагу шляхам сполучення та транспорту.

Тому особливо з розвитком нафтового промислу, зокрема у Дрогобицькому окрузі, 1855 р. розпочали будівництво доріг.

Гужовий транспорт уже не міг справитися із задоволенням потреб фабрично-заводської промисловості. Тому необхідно було будувати залізницю.

1861 р. було побудовано першу залізницю Відень – Перемишль – Львів. Інша залізниця, Львів – Красне – Броди, досягла російського кордону і з'єднала Галичину з Волинню. Її продовжили до Волочиська (Львів – Красне – Золочів – Тернопіль – Підволочиськ). Таким чином, вона поєднала Галичину зі Східною Україною та стала першою міжнародною лінією для регіону, що сполучила Чорне море з Балтійським, а Львів – з Одесою. 1868 р. залізниця з'єднала Чернівці із Сучавою, пізніше її продовжили до Ясс [2].

На формування мережі залізниць вирішальний вплив мала політика віденської влади, зокрема бюджетна й оборонна.

Спочатку більшість залізниць Галичини була приватною, але до кінця XIX ст. вони стали власністю держави.

Так, на державні кошти було прокладено й утримували залізниці: Хирів – Стрий, Дрогобич – Борислав (1875), Станіслав – Бучач, Львів – Стрий – Станіслав, Бучач – Гусятин (1884), Стрий – Бескид (1885), Львів – Чернівці (1889), Краків – Львів, Львів – Підволочиськ, Красне – Броди – Радивилів, Ярослав – Сокаль (1892), Станіслав – Воронянка (1894), Стрий – Ходорів (1899) [2].

У 80-ті рр. XIX ст. будують локальні залізничні лінії: Долина – Вигода (1883), Коломия – Печеніжин – Слобода – Рунгурська – Копальні (1886), Львів – Белзець (1887), Львів – Янів – Яворів (1895), Тернопіль – Копичинці (1896), Підвисоке – Острів – Березовиця (1897), Галич – Підвисоке (1897), Ходорів – Підвисоке (1897), Біла Чортківська – Заліщики (1898), Делятин – Коломия – Стефанівка (1899) [2].

Загалом динаміка будівництва доріг у Галичині була така:

на початку 1860-х рр. налічували близько 15 тис. км;

наприкінці XIX ст. – понад 20 тис. км доріг (залізничних, шосейних та ін.);

1847 р. було всього 55 км залізничних доріг;

1865 р. – 555 км, 1875 р. – 1 236 км, а на початку XX ст. – уже 4 147 км [2].

На Закарпатті спостерігали трохи іншу картину: наприкінці XIX ст. довжина залізниць на Закарпатті становила лише 500 км. Важливу роль у розвитку промисловості та торгівлі регіону відіграла побудована 1872 р. залізниця Ужгород – Чоп. 1875 р. побудовано гілку Ужгород – Мукачево.

У 1870-х рр. уперше сполучено Галичину із Закарпаттям залізницею Хирів – Стрий – Станіслав (Івано-Франківськ) – Гусятин. Побудовано залізниці, які сполучали Закарпаття з Галичиною та центральною Угорщиною і, зокрема, Чоп з Ужгородом і Береговим. 1875 р. з'єднано Львів через Стрий і Карпатський перевал до Мукачевого.

Особливістю Буковини й Закарпаття була широка мережа вузькоколіїних залізниць. Це було пов'язано з інтенсивним розвитком лісового господарства.

Загалом наявність залізничного сполучення давало змогу збільшити обсяги ввезення/вивезення товарів, сприяла подоланню ізолюваності окремих територій, швидко і відносно дешево перевозити товари на значні відстані, надавала можливість доступу товарів із цих територій до загальноімперського ринку. Як наслідок, виникли нові промислові осередки, які менше залежали від водної транспортної мережі.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в Українських Карпатах діяло 44 вузькоколійки загальною довжиною понад 1 400 км, із них 27 – на Закарпатті (61,3 %, довжина ліній близько 1 км), 16 – у Галичині (36,6 %) і лише 1 – на Буковині [2].

Провідною формою торгівлі у Східній Галичині, на Північній Буковині та Закарпатті були ярмарки. Кожного року проходило близько тисячі ярмарків, які відбувалися в усі пори року.

Ярмарки проходили у великих торговельно-промислових центрах: Львові, Бродях, Тернополі, Станіславі, Чернівцях. У кожному регіоні була своя спеціалізація: у Львові проходили вовняні ярмарки, Бродях і Тернополі – ярмарки коней, Станіславі й Чернівцях – полотна й худоби. Працювали й універсальні ярмарки в Улашківцях та Уневі (раз на рік), що тривали два-три тижні.

На Північній Буковині та Закарпатті торгували худобою (приганяли в середньому по 123 тис. голів рогатої худоби, коней, овець, у 1901 – 1905 рр. – 130 тис. голів, у 1906 – 1910 рр. – 120 тис. голів). Важливими ринками збуту зерна були Чернівці, Вижниця, Садгора [2].

На ярмарках, що були розташовані поблизу великих річок чи залізниць, великими партіями збували ліс та лісоматеріали.

Щорічно у Львові на початку січня – початку лютого відбувалися контрактіві ярмарки.

Значну роль відігравала базарна торгівля. Кількість базарів і торгів у другій половині XIX ст., порівняно з першою половиною XIX ст., зросла в 1,5 раза і становила майже 9 тис.

Щодня базари діяли у Львові. Двічі на тиждень вони відбувалися в окрешних містах, а також там, де працювали солеварні та інші промисли (Делятин, Долина, Калуш, Косів, Кути, Надвірна, Стара Сіль та ін.). Тричі – у Снятині, Золочеві та Роздолі.

Завдяки податкам із торгівлі та торговельним монополіям, держава отримувала великі прибутки.

Але поступово збільшився обсяг стаціонарної торгівлі й найбільшим центром її був Львів. Це були крамниці із продажу тканин, модного одягу, бакалійних і продовольчих товарів, продажу книг, антикваріату, тютюну тощо. Усього у Східній Галичині на 1902 р. було 45,5 тис. стаціонарних магазинів.

Розвивалася постійна торгівля і на Закарпатті. Центрами були Ужгород, Мукачеве, Берегове, Виноградів [2].

Купці створювали торговельні об'єднання для спільної боротьби з конкурентами, але частіше між ними точилася конкурентна війна за більш сприятливі умови збуту товарів.

Таким чином, із другої половини XIX ст. на території Західної України розвивають товарно-грошові відносини, і це позначилося на зростанні як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі.

Збільшували кількість тимчасових ярмарків, базарів, крамниць, інших стаціонарних закладів торгівлі.

Разом із розвитком товарно-грошових відносин дедалі більше розширювали зовнішньоекономічні зв'язки західноукраїнських земель.

Із другої половини XIX ст. масштабною стає торгівля із західними провінціями імперії.

Процес дуже чітко регламентували цісарські укази й циркуляри, згідно з якими із центральних провінцій Австрійської монархії товари вільно, навіть безмитно перевозили до національних окраїн, а у зворотному напрямі – через високі митні бар'єри.

Через це промислово відсталі Галичина, Буковина й Закарпаття ставали ще більш залежними від фабричних виробів із більш промислово розвинених західних провінцій і корінних австрійських земель, закріплювали за регіоном роль сировинного придатка метрополії й ринку збуту готових фабричних виробів.

Сюди постійно надходили сільськогосподарські знаряддя, метал і металеві вироби, текстильні й галантерейні товари, аптечні матеріали тощо.

Таким чином, потік австрійських товарів негативно впливав на розвиток місцевої фабричної промисловості та ремісничих промислів.

Із регіону вивозили багато продукції тваринного походження, головним чином, до західних районів Австро-Угорщини, Німеччини та інших західних країн. Але значна частина худоби була не місцевою, а надходила з Наддніпрянщини та Бессарабії. Позитивну роль відігравали новостворені залізниці. Вони прискорювали доставляння та здешевлювали її.

Із другої половини XIX ст. зміцнилася торгівля з Наддніпрянською Україною. Вивозили продукти харчування, сіль, ліс і товари з дерева. Лісоматеріали сплавляли Дністром на Поділля, у Херсонщину, Бессарабію, до Одеси, а також вивозили залізницею.

Товарообмін між західноукраїнськими землями та Наддніпрянською Україною й Росією у другій половині XIX ст. зріс у 3 – 4 рази [2].

Загалом із другої половини XIX ст. Західна Україна стає для Європи постачальником сільськогосподарської продукції, зокрема тваринного походження (птахівництва, шкірсировини, масла та жирів, продукції свинарства) і промислової сировини та напівфабрикатів (лісу, нафти, озокериту, солі та ін.).

Водночас регіон був ринком збуту готових фабричних виробів, переважно із країн Західної Європи, і містив такі товари, як одяг, машини та механізми, взуття, готові фабричні вироби та ін.

Державна політика імперії Габсбургів не сприяла розвитку економічного потенціалу Західної України, цей регіон мав залишитися головним постачальником сировини й імпортером готової продукції.

Першими кредитними установами на західноукраїнських землях були філії великих австрійських банків: Австрійського народного банку (1853 р.), Австрійського банку для торгівлі та промисловості (1862 р.), Англо-Австрійського банку (1865 р.), Іпотечного банку (1867 р.), Селянського банку (1868 р.), які працювали у Львові [2].

1883 р. було створено Крайовий банк, який посів провідне місце серед фінансово-кредитних установ Галичини та долучився до організації промислових і торговельних підприємств.

Банки здійснювали операції з іпотечними позиками, обліком векселів, зберігали вклади, фінансували господарства великих землевласників.

Із 70-х рр. XIX ст. банки почали фінансувати сільське господарство. Цим опікувалися Рустикальний (Селянський) (1868 р.) та "Общее рільничо-кредитове заведеніє для Галичини і Буковини" (1873 р.). Але обидва заклади здійснювали не дуже сприятливу кредитну політику для селян [2].

Як захист від монополізму в торгівлі, а також потреба в дешевих кредитах на розвиток промисловості та об'єднанні для спільної реалізації продукції привели до виникнення у 80-х рр. XIX ст. кооперативів.

1883 р. Василь Нагірний заснував перший спеціалізований кооператив у Галичині "Народна торгівля". 1885 р. цей кооператив мав уже 3 філії та понад 300 членів. Спочатку його торговельний оборот становив 305,4 тис. крон. Станом на 1902 р. "Народна торгівля" мала вже 19 філій із річним оборотом 10 млн крон [2].

Кооперативи здобували захист своєї діяльності від зовнішнього втручання. Влада звільняла спілки від сплати податків, надавала дозвіл на їхнє фінансування громадськими організаціями. Обмеження стосувалися лише політичної діяльності та порушення норм зареєстрованих статутів [61].

Саме таким був кооперативний банк "Дністер" (1895 р.), створений при страховому товаристві з тією самою назвою. "Дністер" надавав своїм членам матеріальну допомогу через укладання їхніх коштів у прибуткові справи й надання кредиту за найкращих умов для дебітора. Це сприяло піднесенню матеріального, а водночас і духовного рівня значної частини українського населення.

У Стрию було створено "Касу задаткову" (1894), у Станіславі – "Банк зв'язковий" (1895), у Бродах – "Самопоміч" (1895), у Тереховлі – "Поміч" (1895), у Бережанах – "Надію" (1896) та ін. [61]. Українська громада в Галичині організувала також низку установ дрібного кредиту, серед яких, зокрема, "Каса" львівського товариства "Побратим".

1898 р. кредитні спілки об'єднали у Крайовий союз кредитовий (КСК) у Львові. Його заснування ініціювали керівники страхового товариства "Дністер" [61].

Він став організаційним і фінансовим (разом зі страховим товариством "Дністер") центром української кооперації й мав значний вплив. Його заснування дозволило розгорнути активну наукову, пропагандистську та організаційну діяльність, яка сприяла розгортанню українського кооперативного руху у краї й об'єднала зусилля майже всіх українських господарських та громадських інституцій, що діяли в цей період.

Напередодні Першої світової війни в українських кредитних кооперативах було 128 862 члени, що становило лише близько 10 % усіх членів кредитних кооперативів краю [61].

Значну роль в економіці краю на початку ХХ ст. почав відігравати Український акційний земельний іпотечний банк, заснований із капіталом 1 млн крон. Банк здійснював кредитні операції під заставу землі та нерухомого майна, випускав векселі, організовував інвестиції в торговельно-промислові кооперативні підприємства, став основним джерелом кредиту для західноукраїнських торговельних і виробничих сфер, кооперативних установ.

Його послугами користувалися не тільки землевласники, торговці та промисловці, а також заможні селянські господарства.

Велику роль у банківській системі Галичини відігравав Промисловий банк. У його створенні були зацікавлені не тільки українські промисловці, але й іноземці. Із 1909 р. 20 % акцій належало Крайовому сеймові та місцевим підприємцям, а 80 % – Австрійському банку.

На Буковині великі землевласники брали кредити у банках Відня, Кракова, Львова. 1850 р. було відкрито Головну крайову касу Буковини в Чернівцях. Її завданням було координувати діяльність інших кас, управляти збиранням податків, депозитів, судових виплат, залучати кошти населення у вклади та державні позики, видавати гроші під відсоток як іпотеку, виплачувати заборгованості із зарплатні та пенсій.

Інших кредитних установ у 50-х рр. на Буковині не було. Але економічний розвиток, хоча й повільний, потребував збільшеного фінансування.

Негативним явищем у регіоні залишалось кредитування під 50 % лихварський відсоток і вищий у місцевих євреїв [2].

1869 р. було відкрито філію Галицького іпотечного (ломбардо-позичкового) банку. 1870 р. виник Буковинський задатковий банк (1871 р.), 1871 р. розпочала свою діяльність філія Галицького рустикального банку, із 1874 р. в Чернівцях запрацювала філія Австрійського (із 1878 р. – Австро-Угорського) національного банку, із 1882 р. – Буковинський кредитний земельний банк (1882 р.).

В умовах певної ізольованості буковинський сільськогосподарський і не дуже розвинений промисловий ринки потребували значно солідніших фінансово-кредитних інституцій як для інвестування сільськогосподарського виробника, так і для розширення самого виробництва та збуту його продукції.

Тому чернівецькі відділення банків почали засновувати свої філії по всій Буковині.

Також перехід селянських господарств до ринкових відносин потребував усе більше грошей. Великі землевласники могли отримувати в банках грошові кредити під заставу землі, міцні селянські господарства – позики в банках, але бідні селяни були цього позбавлені й мусили звертатися до лихварів (зі ставкою щонайменше 25 %) чи до бідних церковних кас.

Низька фінансова спроможність переважної більшості селянських господарств, брак дешевого кредиту та засилля лихварства спонукали селян до мобілізації своїх незначних грошових ресурсів. Тому й на Буковині виникли перші сільські ощадно-кредитні каси. Перша така каса виникла 1896 р. в Берегометі [2].

Наприкінці XIX ст. на Закарпатті також виникають кредитні каси й установи. На початку XX ст. кооперативи українців входили до складу

угорських спілок із центром у Будапешті – "Кредитної" та споживчої "Мурашка".

Зворотним боком розвитку кредитно-банківської сфери стала іпотечна заборгованість селян. За 20 років (1868 – 1888 рр.) вона збільшилася у 100 разів, але зростала й заборгованість поміщицьких господарств і це призвело до руйнування багатьох із них.

За даними австрійського уряду населення Східної Галичини з 1773 до 1910-го рр. зросло з 1,8 до 5,2 млн (збільшилося майже у 3 рази), Буковини з 1774 до 1910-го рр. – із 0,07 до 0,52 млн (збільшилося в 7,4 рази), Закарпаття з 1777 до 1900-го рр. – із 0,25 до 0,5 млн осіб (збільшилося у 2 рази).

Збільшення кількості населення відбувалося, головним чином, завдяки природному приросту, та частково – міграції із сусідніх земель, підтримуваної урядом німецької колонізації, формуванню розгалуженого чиновницького апарату, завдяки прибульцям із західних провінцій імперії. 1900 р. густота населення на один кв. км становила у Східній Галичині 93 особи, у Буковині – 70 осіб, у Закарпатті – 41,8 осіб [18].

Щодо національного складу, то наявні дані дають підставу стверджувати, що між 1849 і 1910-м рр. відсоток поляків у Галичині залишався незмінним, а українців – зменшився із 47 до 43 %. Зменшення кількості українців у Східній Галичині стало ще більшим – із 71 до 62 %. [2].

Це пояснено вищим рівнем смертності серед українців, посиленням міграції поляків із західної до східної частини Галичини, а також масштабною еміграцією українців за кордон, переважно в Америку.

Згідно з переписом 1910 р., національний склад у Галичині був таким: 47 % римо-католиків (поляків), 42 % греко-католиків (українців) і 11 % євреїв.

У Західній Галичині переважали поляки (89 %), а Східна Галичина мала змішане населення: українська більшість (62 %) жила разом із польською та єврейською меншинами (відповідно, 25 і 12 %) [2].

Із 890 тис. поляків Східної Галичини 1910 р. 68 % були селянами, 16 % працювали у промисловості, 8,5 % займалися торгівлею та транспортними перевезеннями, 7,5 % працювали у сфері послуг та адміністрації. Поляки не лише домінували в адміністративному й економічному житті Галичини, а й перетворили її міста на центри польської культури.

У Галичини зростала кількість єврейського населення. 1849 р. в Галичині було 328 тис. євреїв, на 1910 р. їхня кількість більше ніж подвоїлася та становила 872 тис. (11 % від усього населення провінції) [2].

1910 р. 77 % євреїв працювали в торгівлі, промисловості та займалися ремеслом. Переважна більшість із них залишалася незаможною, а тому, як і українці, масово емігрувала за кордон. Але з початком індустріального розвитку в останні десятиліття XIX ст. частина євреїв змогла заробити чималий капітал на галицьких банках, нафтових підприємствах, промисловості й навіть великих земельних ділянках.

Кількість населення Львова зростала значно швидше, аніж населення цілої Галичини: 1773 р. воно становило 0,98 % від кількості мешканців краю, а 1869 р. – уже 1,61 % (87 тис. мешканців).

Наступними за розміром містами Східної Галичини були Перемишль і Коломия з населенням майже 40 тис. у кожному, а також Тернопіль і Станіслав, що налічували майже по 30 тис. жителів. Як свідчать ці дані, переважна більшість мешканців Галичини проживала в селі.

4 березня 1849 року цісар Франц Йосиф I на підставі австрійської конституції оголосив Буковину автономним коронним краєм із титулом герцогства. 29 березня 1854 року, тут почав діяти крайовий уряд, управління якого поширювали на 15 повітів із повітовими містечками: Чернівці, Кіцмань, Заставна, Садгора, Сторожинець, Вижниця, Радівці, Серет, Путилів, Сучава, Кимполунг, Ґурагумора, Дорна, Солка.

За переписом 1857 р., у Чернівцях проживало 56 тис. жителів, а на Буковині – 447 тис. (із них 304,9 тис. осіб населяло Північну Буковину), 1869 р. – 513,4 і 1890 р. кількість населення зросла до 646,6 тис. (425 тис. осіб на Північній Буковині), тобто зросло на 30 % [2].

Наприкінці 1850-х рр. більшість місцевого населення працювала в сільському господарстві – 87,2 %. У 1890-х рр. ця кількість скоротилася до 75,1 %, що пояснювалося зростанням кількості людей, зайнятих у промисловості (із 7 до 11 %), державній службі (із 2,8 до 5,9 %) і торгівлі (із 1,8 до 7,3 %).

За переписом 1890 р., у сільському та лісовому господарстві було зайнято 489 522 особи (75,7 % усього населення), у торгівлі й на транспорті – 46 906 осіб (7,3 %), на державній службі – 38 409 осіб (5,9 %), у промисловості – 71 754 особи (11,1 %) [2].

Традиційні галузі місцевого господарства (харчова, лісова) й надалі залишалися провідними, а місцеве ремесло суттєво скоротилося,

завдяки залізничному сполученню (Відень – Краків – Львів – Чернівці – Ясси) край наводнився привізними готовими фабричними виробами.

На 1907 р. на 100 працівників 79 % було задіяних у сільському господарстві), 5,9 % працювали у промисловості, 7,6 % були службовцями та 5,67 % – торговцями. Питома вага працівників у торгівлі серед зайнятого населення потроїлася, піднявшись від 1,8 до 5,7 % [2].

Буковина була багатонаціональною. 1890 р. 57,6 % населення (243 505 осіб) становили українці; молдовани й румуни разом – 17,3 % (73 081 осіб). На 1900 р. українців було 41,16 % (297 798 осіб), молдован і румунів – 31,36 % (229 018 осіб).

Станом на 1900 р. Закарпаття населяло 505 тис. осіб. Більшість мешканців проживала в селах і містечках. Основну масу населення становили українці: 69,7 % у 1857 р. (440 тис. осіб, згідно з офіційним переписом), однак, унаслідок асиміляторської політики уряду, частка угорського населення поступово зростала.

Згідно з офіційними переписами населення, 1880 р. налічували лише 344 тис. русинів (тогочасний етнонім українського населення Австро-Угорської імперії), у 1900 р. – 410 тис. осіб [2].

На Закарпатті також проживали представники інших етнічних меншин, найбільшою з яких були євреї. Наприкінці XIX ст. вони становили 15 % від усіх мешканців регіону.

Співвідношення між сільським і міським населенням свідчило про відсталу соціально-демографічну структуру. Так, на середину XIX ст. на 1 294 села на Закарпатті припадало 9 міст і 18 містечок. Відповідно, абсолютна більшість населення (близько 85 %) проживала в селах і лише незначна частина в нечисленних містах (наприкінці XIX ст. – 7 %).

Відповідно, більшість населення була зайнята в сільському господарстві (85 % 1900 р.), а у промисловості й на транспорті – лише близько 10 % [2].

Таким чином, національна та соціальна структура населення всіх трьох західноукраїнських регіонів – Східної Галичини, Буковини та Закарпаття – була майже однаковою. Українці становили більшість жителів регіону, але частка польського, румунського й угорського населення наприкінці XIX – початку XX ст. невпинно зростала.

У соціальному аспекті у всіх трьох провінціях домінувало сільське населення, темпи урбанізації були повільними. Це пояснювали слабким економічним розвитком.

Наприкінці XIX – початку XX ст., унаслідок зубожіння, аграрного перенаселення, малоземелля, низького рівня індустріалізації, соціальної незахищеності, почалася масова міграція українського населення до Західної Європи, Америки та на схід – до Бессарабії.

Оскільки в Австрії не було еміграційного законодавства, вона часто мала неорганізований і навіть хаотичний характер.

Першими українськими переселенцями до цієї країни в 60-х рр. XIX ст. були закарпатці.

У 70-ті рр. XIX ст. починається міграція галичан до Америки, пізніше, із 1890 р., почали виїжджати селяни Буковини.

1897 р. кількість українських емігрантів у США становила 150 – 200 тис. осіб (здебільшого лемків і бойків із Турківського, Сколівського та гірських районів Самбірського повітів).

На початку XX ст. більшість українських емігрантів до США становили сільськогосподарські робітники – 41 %; 22 % – зайняті у промисловості, 20 % – домашні слуги, 2 % – кваліфіковані робітники, 1 % – спеціалісти, 13 % – жінки та діти без роду занять [2].

У 1891 – 1895 рр. до Канади емігрували спочатку невеликі групи західноукраїнських селян, але ситуація змінилася наприкінці XIX ст. Із цього часу еміграція в канадському напрямку постійно зростала. Еміграційний рух до Бразилії до 1891 р. спочатку був епізодичним, але із середини 90-х рр. XIX ст. набув масовості. Окрім західного напрямку, західні українці емігрували до Росії й Боснії та Герцеговини. Перший масовий відплив до російської Бессарабії розпочався 1866 р., у зв'язку з голодом. Із 1892 р. розпочався справжній бум. Потік переселенців збільшився (понад 6 тис. селян). Поступово еміграція зростає до таких розмірів, що влада побоювалася повного запустіння окремих регіонів [2].

Таким чином, на межі XIX – XX ст. міграційні процеси зі Східної Галичини, Закарпаття та Північної Буковини посилюються. Емігрувало понад 650 тис. осіб, із яких більшість – 47 % – переїхала до США, 150 тис. осіб мігрувало до Канади. Це становило від третини до половини всього приросту населення за цей період [2].

Важливим був також рух сезонних робітників до різних європейських країн, головним чином до Німеччини. Українські організації уклали угоди з німецькою владою щодо набору й умов праці емігрантів. Як американські емігранти, так і європейські сезонні робітники мали змогу заощаджувати гроші, велику частину яких вони надсилали додому.

Джерела до теми

*Із місцевого Положення про поземельний устрій селян,
оселених на поміщицьких землях у губерніях:*

Київській, Подільській і Волинській (19 лютого 1861 року)

"...3. Громадська земля, височайше затверджена правилами 26 травня 1847 і 29 грудня 1848 року, яка визнана незмінною і недоторканною, залишається в попередньому її розмірі, в постійному користуванні тимчасово зобов'язаних селян кожної сільської громади за визначені в цьому Положенні повинності.

4. Якщо з часу надання чинності височайше затверджених правил 1847 року громадська земля в будь-якому маєтку була зменшена в загальному її складі, то селянам дозволяється, як при перевірці на місці уставної грамоти... так і потім, на протязі шести років від затвердження цього Положення, клопотатися у мирового посередника про повернення в їх користування громадської землі, що відійшла від них. ...

5. Клопотання про повернення в користування селян громадської землі, що відійшла від них, приймається тільки тоді, коли воно пред'явлено усією сільською громадою... і коли воно засновано на безумовному показанні дійсного зменшення кількості громадської землі після введення в дію височайше затверджених правил 1847 року. ...

8. При розв'язанні такого роду справ губернське присутствіє керується правилом, що тільки різниця між кількістю громадського наділу, показаного в інвентарній виписці, і кількістю наділу, який є в дійсному користуванні селян, сама по собі не є повним доказом на користь поданого селянами клопотання і що останнє підлягає задоволенню тільки в тому разі, коли воно підкріплюється іншими доказами дійсного зменшення того наділу, яким селяни користувались при введенні в дію височайше затверджених правил 1847 року...

14. Поміщик ні в якому разі не зобов'язаний збільшувати затверджений за селянами ... громадський наділ новими до нього прирізками з панської землі...

38. Громадська земля поділяється на корінний і додатковий наділ...

39. До складу корінного наділу входять: 1) вся придатна земля, яка є під селянською садибною осілістю...; 2) ділянки польової... землі, що є в користуванні піших дворів; 3) крім того, з польової землі, що є в користуванні тяглових хазяїв, зараховується до корінного наділу, на кожний

з тяглових дворів, по одній ділянці, яка дорівнює тому наділові, що встановлений в маєтку для піших дворів.

40. Уся громадська земля, яка є в користуванні селян, крім корінного наділу, становить наділ додатковий. ...

151. За десятину польової землі (як корінного, так і додаткового наділу) ...призначається повинність: при відбуванні іздельної повинності – чоловічими пішими днями, а при відбуванні оброку – грошима в такому розмірі:

в 1-й місцевості з десятини	20 днів або	3 крб. 30 коп.
в 2-й " "	20 " "	3 крб. 10 коп.
в 3-й " "	16 " "	2 крб. 70 коп.
в 4-й " "	15 " "	2 крб. 50 коп.
в 5-й " "	13 " "	2 крб.
в 6-й " "	12 " "	2 крб.
в 7-й " "	9,5 дня або	1 крб. 60 коп.
в 8-й " "	9,5 " "	1 крб. 50 коп.
в 9-й " "	8,5 " "	1 крб. 35 коп.

233. Садибні ділянки, викуплені домохазяями і належні їм на правах власності, продаються на покриття недоїмок з торгів, і виручена сума, що залишилась після покриття недоїмки, видається домохазяям..." [6].

Із положення про викуп селянами їхніх садиб і польових угідь

19 лютого 1861 року

"...3. Придбання у власність селянами разом з садибною осілістю польових земель і угідь, відведених їм у постійне користування, допускається не інакше, як за згодою поміщика..."

35. Придбання у власність садибного й польового наділу, відведеного селянам у постійне користування, може провадитися за вимогою одного поміщика не інакше, як усією сільською громадою..."

64. У разі купівлі селянами у власність їх наділу за взаємною добровільною угодою з поміщиком, як без сприяння, так і при сприянні уряду, сума платежу за куповані землі не обмежується ніякими певними розмірами, а залежить тільки від розсуду сторін, які домовляються..."

65. За основу для визначення розміру викупної позики береться грошовий оброк, призначений з селян на користь поміщика по уставній грамоті..."

66. Зазначений у попередній статті річний оброк за куповану землю капіталізується з шести процентів, тобто множитья на шістнадцять і дві третини. З обчисленої на цій підставі капітальної суми призначається в позику селянам для видачі поміщикові певна частина, а саме: 1) під час купівлі у власність селянами повного, по уставній грамоті, наділу – чотири п'ятих (тобто 80 коп. за карбованець); 2) під час купівлі наділу зменшеного – три чверті (тобто 75 коп. за карбованець)...

113. Селяни, які придбали у власність землю за допомогою викупної операції, зобов'язані вносити в казну щорічно взамін належного поміщикові за цю землю оброку по шість копійок на карбованець з призначеної урядом викупної позики аж до погашення її. Такі платежі звуться викупними...

114. Викупна позика погашається внеском викупних платежів протягом сорока дев'яти років з дня видачі позики..."[6].

*Із донесення начальника Таврійського губернського
жандармського управління про страйк робітників на будівництві
Лозово-Севастопольської залізниці (1874 р., лютий)*

"...Директор-розпорядчик Лозово-Севастопольської залізниці полковник Струве телеграфно повідомив начальника губернії про страйк робітників на будівництві залізниці, які самовільно залишили роботу і партіями по п'ятсот чоловік пішли в м. Севастополь, і що він не знаходить законного захисту і просить підтримки для запобігання неспроможності його перед урядом щодо будівництва залізниці [...] Прибувши в Севастополь, я знайшов справу в такому стані. Всіх робітників на лінії від Севастополя до Сімферополя близько 5 тис. чоловік. Партії, які працювали коло Байдар, кількістю до 400 чоловік зажадали від підрядчиків своїх паспортів. Підрядчики видати паспорти їм відмовились, тому що за умовою робітники зобов'язувались працювати до 1 лютого 1874 р. Робітники прийшли в Севастополь до мирового судді і під час розгляду справи заявили, що ніяких претензій до підрядчиків не мають; харчують їх добре, розміщені зручно, поводяться з ними добре, заробітна плата достатня, і вони її одержують у термін, але не бажають більше працювати і вимагають повернення паспортів. Мировий суддя у видачі паспортів їм відмовив. Після цього відмовлення 50 чол. повернулися до роботи, всі ж інші лишилися в Севастополі і ходили в балагани на будівництві тільки обідати та вечеряти, в чому їм і не відмовляли.

Умовляння начальника відділення жандармського поліцейського управління залізниці майора Хитрова, товариша прокурора, мирового судці, слідчого, поліцмейстера, полковника Струве, підрядчиків і мої – безуспішні. Робітники почали скаржитися на грубе поводження з ними підрядчика Дрюннера, на несвоєчасну видачу грошей і на неправильний, на шкоду їм, запис прогульних днів. При цьому вимагали, щоб полковник Струве поручився підписом на умові, що їх кривдити не будуть. На мою просьбу полковник Струве погодився дати поручительство, але коли було оголошено про це робітникам, то вони почали вимагати таких змін в умові, що для підрядчиків було не вигідно погодитися на такі пропозиції. З боку робітників була спроба виїхати пароплавом з Севастополя без паспортів, але вжитими заходами вони були затримані [...] 6 робітників, за вказівкою майора Хитрова і полковника Струве, заарештовані як керівники і призвідники. [...] 11-го числа майже всі непокірні робітники, за винятком 30 чоловік, прийшли до полковника Струве і висловили готовність вийти на роботу, якщо звільнять заарештованих і він змінить деякі умови. Струве погодився клопотатися про звільнення і зробити поступку в умові, і робітники обіцяли 12 числа вийти на роботу. Причини залишення робітниками робіт хоч і не цілком роз'яснені – дізнання проводиться севастопольським поліцмейстером під наглядом прокурора окружного суду, – але їх можна вважати такими: підрядчики – німці, які погано володіють російською мовою і не вміють поводитися з російським народом; підрядчик Дрюннер грубий у поводженні; виявлено деяку несправність у веденні робочих книжок, яка сталася, треба гадати, від недостатньої уваги, і немає приводу припускати зловживання. Перші місяці була затримка у виплаті грошей в зв'язку з несвоєчасним надісланням їх підрядчиком. Але всі ці причини в цілому не могли повести робітників до страйку, до залишення робіт. Є підстава гадати, що були люди, які переманювали народ на інші роботи, обіцяючи більш вигідні умови. До того ж наближається час сіножаті, а потім і збирання хліба; в цей час заробітна плата збільшується вдвоє і навіть втроє. Хоч усі робітники, які брали участь у страйку, найнялися і уклали договір на рік, але вони бачили можливість безкарно забрати свої паспорти і піти. Протягом останніх двох місяців пішло до 150 чоловік. Мировий суддя виносив рішення повертати робітникам паспорти, якщо вони цього вимагатимуть, а підрядчику надавалось право вимагати від робітників, які відходили, відшкодування збитків законним порядком [...] За словами полковника Струве і підрядчика

Дрюннера, робітники спочатку зажадали підвищення заробітної плати і, після відмовлення, вимагали паспортів. Чи будуть докази цим словам, це ще невідомо, але що робітники вимагали зміни укладених з ними умов на шкоду підрядчикам, це факт, який не викликає сумніву. Я вважав і вважаю, що коли робітники і не вимагали підвищення заробітної плати, то при умові вимагання ними на шкоду підрядчикам змін договору, залишення робіт масою всупереч договору слід вважати за страйк..." [9].

*Зі звіту київського губернатора про кризові явища
в цукровій промисловості (1875 р.)*

"...При тісному зв'язку найважливіших галузей фабрично-заводської промисловості з землеробством, умови, що не цілком сприятливо впливали на стан останнього, не могли не відбитися в деякій мірі і на успіхах фабричного виробництва. Це стосується особливо цукроваріння, через те що в звітному році, поряд з посереднім урожаєм зернових хлібів, збір буряків був також набагато нижчий від торішнього. Але, крім цього, ще сильніший вплив на хід промисловості, в тому числі і на цукроваріння, справили грошові і фінансові утруднення і взагалі утруднене становище торгового і промислового ринку. Початок цих утруднень збігається з припиненням платежів Московським позичковим банком, і, хоча вся сила кризи виявляється, власне, в поточному році, але вона мала істотні наслідки при самому виникненні. Підготовлена в значній мірі самим цукроварінням, а саме: надмірним зростанням цукробурякових підприємств, а також дуже широким кредитом, наданим цьому зростанню кредитними установами, криза, природно, найбільше відбилася на роботі цукробурякової промисловості. Тому першим результатом її, як тільки виявились грошові утруднення, було те, що деякі цукрові заводи або припинили зовсім роботи (3 заводи в губернії), або, як рафінадні заводи, обмежили виробництво власними пісками. В свою чергу це скоротило, з одного боку, виробіток саме цукру-піску майже на 800 тисяч пудів і рафінаду на 760 пудів, а з другого – дало можливість іншим заводчикам, місцевим і столичним, набагато знизити шляхом конкуренції ціни на цукор. Таким чином, наслідки цукрового виробництва в губернії у звітному році виявились слабшими не тільки за кількістю, але й за цінністю продукту [...] На 70 пісочних заводах вироблено цукру-піску всього на суму 14 215 549 крб., тобто менше на 2 381 959 крб., і рафінаду на 7 рафінадних заводах на 13886499 крб., тобто менше на 2 493 777 крб. Ціни

на цукор у середньому протягом року були: від 4 крб. 20 коп. до 4 крб. 50 коп. пуд піску і 6 крб. 30 коп. пуд рафінаду, що порівняно з попереднім роком нижче на 20 – 25 %..." [9].

Запитання й завдання для самодіагностики

1. Які буржуазні реформи царський уряд здійснив у 60 – 70-х рр. XIX ст.? Коли було скасовано кріпацтво?

2. Які обставини спонукали російського царя Олександра II до скасування кріпацтва?

3. Як називали й якими питаннями опікувалися створені в ході земської реформи 1864 р. органи місцевого самоврядування?

4. У чому полягає сутність індустріалізації України? Які найважливіші наслідки її до початку Першої світової війни?

5. Які галузі промисловості Наддніпрянської України розвивали швидкими темпами у другій половині XIX ст.? Які українські регіони стали найрозвинутішими індустріальними районами Російської імперії?

6. Визначте основні тенденції розвитку сільського господарства Наддніпрянської України у другій половині XIX ст.

7. Які соціальні верстви виникли в Наддніпрянській Україні після скасування кріпацтва в середині XIX ст.?

8. Визначте особливості розвитку промисловості Західної України у другій половині XIX ст.

9. Що спонукало західноукраїнських селян до масової еміграції наприкінці XIX – початку XX ст.?

10. Розкрийте передумови виникнення української кооперації, види та найважливіші напрями її діяльності.

11. Скасування кріпацтва – селянська реформа 1861 р. – мала в Україні низку особливостей. Назвіть їх:

а) на Лівобережжі і в Південній Україні наділ надавався в 1,6 раза менший, аніж в інших місцевостях Росії;

б) на Правобережжі уряд, (що не довіряв шляхті), надавав селянам на 18 % землі більше і за зниженими цінами;

в) в українських землях угоди про викуп мали особливий характер (в Росії їх укладали між поміщиком і общиною);

г) в Україні поміщикам удалося переділити землю в ході реформи й залишити у своїй власності найбільш родючі ділянки.

12. *"Нужда галицька так надоїла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, щоб лише втекти з рідного краю... Пішов голос про Бразилію. Незнаний цей край, далекий, але народ не зважав, не роздумував довго: утекти з неволі – це єдиний вихід."*

Про яке соціально-економічне явище йдеться в наведеному уривку з історичного джерела:

- а) аграрний переворот;
- б) кооперативний рух;
- в) трудову еміграцію;
- г) промисловий переворот?

13. Укажіть головну причину міграційних процесів українців Наддніпрянської України до східних регіонів Російської імперії:

- а) політичні утиски;
- б) аграрне перенаселення;
- в) національно-релігійний гніт;
- г) низький рівень промислового розвитку.

14. Що було спільним для селянських реформ XIX ст. у Російській та Австрійській імперіях:

- а) запровадження в умовах революційних подій у Європі;
- б) надання селянам землі та громадянських прав;
- в) залучення селянства до парламентської діяльності;
- г) ліквідація селянського малоземелля та безземелля?

15. Що було характерною ознакою розвитку сільського господарства Наддніпрянської України на початку XX ст.:

- а) високий рівень товарності селянських господарств;
- б) домінування фермерських господарств;
- в) відсутність поміщицьких господарств;
- г) хронічне селянське малоземелля?

16. Що було однією з особливостей економічного розвитку Наддніпрянської України у другій половині XIX ст.:

- а) низькі, порівняно із загальноімперськими, темпи розвитку індустрії;
- б) завершення процесу монополізації основних галузей промисловості;
- в) перетворення на основну вугільно-металургійну базу імперії;
- г) незначний вплив іноземного капіталу в промислових галузях виробництва?

17. Позначте ім'я російського монарха, за часів правління якого було скасовано кріпацтво:

- а) Петро I;
- б) Олександр II;
- в) Микола I;
- г) Олександр I.

18. Позначте судження, яке відображає результат скасування кріпацтва в Україні:

- а) селян було зрівняно у правах із поміщиками;
- б) ліквідація селянської общини;
- в) перехід землі у приватну власність селян без викупу;
- г) селяни здобули юридичні права.

19. Несприятливе економічне становище на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст. було спричинено:

- а) революцією;
- б) аграрним перенаселенням;
- в) війною;
- г) колоніальним загарбанням.

20. Форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності, – це:

- а) приватизація;
- б) націоналізація;
- в) кооперація;
- г) інвентаризація.

8. Українські землі на початку ХХ ст.

Основні питання

8.1. Соціально-економічне життя на українських землях (1900 – липень 1914 року).

8.2. Соціально-економічне становище українських земель під час Першої світової війни.

Література: [3; 4; 7; 24; 28; 33; 36; 45; 46; 59; 61].

8.1. Соціально-економічне життя на українських землях (1900 – липень 1914 року)

Початок ХХ ст. відзначився глибокою світовою економічною кризою (1900 – 1903 рр.), яка вплинула й на українські землі. Однією з особливостей кризи стало те, що вона розпочалася раніше, ніж у країнах Західної Європи та США.

Їй передувала грошова криза 1899 р. (Державний банк Росії підвищив облікову ставку, скоротив кредитування, але зріс відсоток, в обіг випустив нові гроші, зросла інфляція – це потягнуло банкрутство підприємств.) [3]. У другій половині 1899 р. почалася криза у промисловості. На кінець 1899 р. вона охопила майже всі галузі виробництва.

Найбільшій гостроті криза набула у важкій промисловості, зокрема в залізорудній і металургійній. У Криворіжжі 1902 р. із 79 рудників діяв лише 41. 1903 р. на півдні Наддніпрянщини із 56 доменних печей працювало лише 23. Випуск паровозів у Луганську та Харкові скоротився на третину [3].

У другій половині 1899 р. прийшло в занепад кораблебудування. Фрахти зменшували, експлуатація кораблів старої конструкції ставала не вигідною. Акціонерне товариство кораблебудівних, механічних і ливарних заводів у Миколаєві у звіті за 1902 р. повідомляло, що за 1899/1900 операційний рік йому було завдано збитків у сумі 187,9 тис. крб, у 1900/1901 р. збитки становили вже 273,8 тис. крб [3].

Криза зачепила легку й харчову промисловість. Склади цукрових заводів було переповнено нереалізованою продукцією.

Найбільших збитків зазнали підприємства, які не мали державних замовлень. Загалом 1899 р. На півдні України діяло 35 доменних печей

із 48 наявних. 1902 р. загальна кількість печей зросла до 56, а кількість діючих скоротилася до 23. Більше як половину доменних печей – 33 – було погашено. Кількість робітників водночас скоротилася із 45,4 тис. до 35,8 тис. осіб [3].

Аналогічне скорочення діючих підприємств спостерігали й у залізорудному районі Кривого Рогу, де падіння виробництва розпочалося пізніше – із 1901 р. Діючі рудники скоротили із 64 1900 р. до 48 1901 р., а згодом до 40 1903 р. Видобуток руди знизився 1901 р. до 111,3 млн пудів проти 156,2 млн 1900 р. і майже повернувся до попереднього рівня тільки 1903 р., досягнувши 149,5 млн пудів. Відповідно, 40 рудників 1903 р. давали майже стільки ж, скільки 64 рудники 1900 р. [3]. У результаті кризи переважна більшість металургійних підприємств, які не мали підтримки казни, перестала діяти: із 70 акціонерних металургійних підприємств за 4 роки кризи було ліквідовано 18 із капіталом 55 млн крб, тобто на одну чверть.

Подібні тенденції спостерігали й на західноукраїнських землях. 1900 р. криза охопила всю Галичину. Труднощі збуту нафти викликало скорочення бурових робіт. 1899 р. було пробурено 137 тис. м, 1901 р. – 130 тис. м. Дрібні нафтодобувні підприємства розорялися. Протягом 1900 – 1903 рр. не працювали залізорудні підприємства в районах Стрия, Бродів, Коломиї, Надвірної та в інших місцевостях. Загалом кількість діючих підприємств у цьому регіоні скоротилася на третину [3].

Негаразди з темпами розвитку промисловості відобразилися й на транспортній системі. 1901 і 1902 рр. відбулося різке вповільнення зростання вантажообігу. Водночас 1903 р. залізничний транспорт повертається до попередніх темпів перевезень, незважаючи на те що приріст мережі був мінімальним.

Через згортання діяльності підприємств почало стрімко зростати безробіття. Усього ж у Наддніпрянщині безробітними стало понад 100 тис. робітників. У Харкові кількість безробітних сягала 16 тис., у Катеринославі – 15 тис., на Донбасі звільнили кожного п'ятого робітника. Розмір платні також скоротили на 15 – 20 %, але тривалість робочого дня зросла до 12 – 16 годин [3].

Економічна криза змусила буржуазію максимально сконцентрувати й об'єднати сили та супроводжувалася поглинанням слабших підприємств сильнішими. Тому значно посилили концентрацію виробництва,

навіть порівняно із західноєвропейськими країнами. За рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях Наддніпрянська Україна вийшла на початку ХХ ст. на одне з перших місць у світі.

Найбільшого рівня концентрація промислового виробництва досягла в таких промислових центрах України, як Катеринослав, Луганськ, Харків, Київ, Миколаїв, Юзівка, Одеса. Тільки за 1905 р. в Україні було створено 285 акціонерних товариств, не було жодного великого металургійного заводу, який не входив би до складу акціонерної компанії.

Через посилення концентрації промисловості в деяких галузях виникають компанії, фірми чи об'єднання (спілки), що займають монополічне становище й контролюють значну частину виробництва та збуту певного виду продукції. Це давало можливість впливати на ринкові ціни й обсяги та пропозиції товарів і забезпечувало високі прибутки.

Перша монополія, що виникла в Наддніпрянській Україні – це синдикат цукрової промисловості (1893 р.). Він об'єднав 203 із 224 цукрових заводів, що належали родинам Бобринських, Браницьких, Бродських, Потоцьких, Терещенків, Харитоненків, Ярошинських.

Процес монополізації поступово набув масштабності. Виникли такі могутні синдикати, як "Продамет" (1902 р.), "Продвагон" (1904 р.), "Продвугілля" (1904 р.) та ін. Загалом в Україні діяли 30 синдикатів, які мали 60 – 80 % збуту галузевої продукції [3].

На західноукраїнських землях також виникали фінансово-кредитні монополії: "Галицько-Карпатське товариство", "Галіція", "Мундус", "Сольва", які вкладали гроші в розвиток нафтової, хімічної, деревообробної промисловості [3].

Виникнення монополій загалом неоднозначно впливало на виробництво й соціальну ситуацію в суспільстві. З одного боку, монополії значно пом'якшували руйнівну дію кризи. З іншого – їхні власники, контролюючи значну частину виробництва в тій чи тій галузі, із метою підвищення цін на свою продукцію, часто штучно підтримували у країні нестачу фабрично-заводських виробів, вугілля тощо [3].

Загалом економічна криза 1900 – 1903 рр. відбувалася в новій історичній обстановці, яка виявляла нові умови економічного розвитку України у складі імперій Романових та Габсбургів.

У цукровій промисловості криза мала набагато м'якший характер, порівняно з важкою індустрією. Найважче криза відбилася на чорній

металургії, металообробній, нафтовій і залізорудній галузях, де призвела до скорочення виробництва й різкого падіння цін. Слабкіше криза зачепила кам'яновугільну промисловість.

Пізніше розпочавшись, кризу у важкій промисловості не було подолано й 1903 р., особливо в нафтовій і металургійній галузях [3].

В Україні нестійкість попиту з боку казни для промислових підприємств і транспорту була особливо значною через те, що будівництво у країні нових підприємств і доріг відбувалося значною мірою коштом іноземного капіталу і, відповідно, залежало від того, як змінювалася для останнього вигідність перебування в цьому регіоні [3].

У роки економічної кризи різко погіршилося матеріальне становище населення, адже однією з головних причин кризи була невідповідність низького платіжного попиту широких верств населення постійно щораз більшим масштабам виробництва.

Зростання безробіття, скорочення купівельної спроможності, посилення визиску продавців робочої сили роботодавцями призводили до зростання в суспільстві політичного напруження.

Починаючи з 1900 – 1903 рр. економічна криза поступово змінилася пожвавленням в економічній сфері.

Оскільки дисконтний відсоток Державного банку Російської імперії знизився, то знову почали зростати ціни. Це, своєю чергою, призвело до зростання попиту на вироби з металу та спричинило подальший розвиток металургійної промисловості як Російської імперії загалом, так і України зокрема.

Поступово залізорудна промисловість перетворюється на самостійну галузь індустріального виробництва. Збільшилася кількість великих рудників, устаткованих паровими машинами.

До зростання казенних замовлень у галузі важкої індустрії призвела російсько-японська війна 1904 – 1905 рр. Збільшився видобуток залізної руди, виплавлення чавуну (за 13 передвоєнних років майже вдвічі).

Зросло виробництво мартенівського металу та прокату. Це спричинило значне прискорення видобутку вугілля на Донбасі (із 1909 р. до 1913-го р. на 66,5 %). На цей час у вугільній промисловості України діяло 1 200 шахт, на яких працювало 1 684 тис. осіб. Але технічний прогрес у цій галузі ще не набув поширення. Механізація видобування вугілля навіть 1913 р. становила лише 0,5 %. Це пояснювали наявністю великих резервів дешевої робочої сили [3].

Щодо прискореного розвитку гірничої й металургійної промисловості України, то загальний видобуток кам'яного вугілля та антрациту на Донбасі передвоєнного 1913 р. досяг 1 543,79 млн пудів, а 1914 р. – 1 683,78 млн пудів. Напередодні Першої світової війни металургійні заводи Донбасу та Придніпров'я виплавляли близько 2,45 % світового виробництва чавуну, або майже 3/4 в Російській імперії – 73,71 %. Проте переважне значення в Україні відігравали галузі виробництва, пов'язані із сільським господарством [46].

В Україні виробляли більше як половину всіх сільськогосподарських машин, які виготовляли на території Європейської Росії. Це були завод Грієвза в Бердянську, заводи в Олександрівську, Одесі, Харкові, Херсоні, Миколаєві, Єлизаветграді, Білій Церкві, Києві. Саме вони відігравали важливу роль у виробництві сільськогосподарських машин, а також апаратів, насосів для цукрової, винокурної, лісопильної та інших галузей промисловості.

Майже всі великі заводи належали іноземним капіталістам. Але машини, які виготовлялися українськими підприємствами, за своєю вартістю та якістю поступалися іноземним [2].

На 1912 р. в Україні було зосереджено основну частину загально-російського сільськогосподарського машинобудування: із 826 підприємств – 177, або 21 %, але вартість їхньої продукції становила 53 %. У цій галузі промисловості Україна ще відстала від більш розвинених західних країн.

1895 р. розпочали будівництво Харківського паровозобудівного, а 1896 р. – Луганського машинобудівного заводів, і вже 1900 р. ці підприємства випустили 233 паровози, що становило 23,3 % загальноімперського виробництва. Наприклад, Харківський паровозобудівний завод щомісяця виробляв по 10 – 12 товарних паровозів. 1915 р. продукція обох заводів становила 40 % усього випуску паровозів Росії [3].

Також було побудовано вагонобудівний завод у Нижньодніпровську, Катеринославській губернії.

Першими машинобудівними заводами, що випускали спеціальні машини для гірничозаводської промисловості, були Краматорський, Горлівський і Катеринославський [3].

Розвивали суднобудування. Про це свідчить діяльність Миколаївського заводу "Наваль" (був заснований 1895 р. Бельгійським анонімним акціонерним товариством).

Станом на 1913 р. налічували 450 машинобудівних і металообробних підприємств, на яких працювало 57 тис. робітників. Випуск валової продукції машинобудування становив 20,2 % усієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії [3].

І все ж таки велику кількість машин і верстатів, майже половину складних сільськогосподарських машин, як і раніше, увозили з-за кордону.

Швидкими темпами розвивали в Україні харчову, лісопильну, швейну та інші галузі промисловості.

Ці галузі забезпечували потреби населення, а надлишки виробництва вивозили в різні куточки Російської імперії й на зовнішні ринки. У більшості регіонів України було поширено виробництво з перероблення продукції землеробства: борошномельне, цукрорафінадне, олійницьке, пивоварне, тютюнове, суконне, шкіряне, деревообробне, винокурне, миловарне, свічарне, смолярне, кондитерське та ін. Успішній роботі підприємств із перероблення сільськогосподарської продукції та корисних копалин сприяла наявність покладів вапнякового каменю, піщанику, граніту, цінних порід деревини, гончарної глини та різноманітних мінералів. На українських теренах знаходять широку мережу парових і водяних млинів, лісопильних, цегляних, черепичних, кахельних, фарфорових, фаянсових і скляних заводів, підприємств із виробництва спирту, виноградних вин, мінеральних вод, оцту тощо [46].

Особливо швидко розвивали цукрову промисловість. Із 1901 до 1917-го рр. виробництво цукру-піску в Україні становило 78 – 85 %, цукру-рафінаду – 73 – 75 % загальноросійського виробництва. А за період 1911 – 1913 рр. споживання цукру на внутрішньому ринку збільшили в понад 5 разів [61].

Центром борошномельної промисловості був Південь України. На Правобережжі та Лівобережжі підприємства цієї галузі працювали в Києві, Кременчуку, Харкові. Загалом цукрове, борошномельне, спиртогорілчане виробництво стали галузями великої промисловості всеросійського значення.

Розвивали галузі, що переробляли продукцію тваринництва, зокрема шкіряну.

Важливе місце в економіці України посідало ґуральництво, яке з кожним роком збільшувало випуск продукції. 1913 р. ґуральні виробляли близько 11,6 % загальноросійського виробництва спирту.

Показником індустріалізації України був залізничний транспорт, який створював необхідні умови для швидкого зростання металургії на Півдні України, забезпечивши широкий збут вугілля Донбасу.

В усіх провідних галузях української промисловості, у транспорті продовжували відбуватися значні технічні та соціальні перетворення. До Першої світової війни українська промисловість становила 24,3 % загальноімперської, даючи понад 70 % продукції всієї видобувної промисловості Росії загалом.

Водночас частка України в обробній промисловості Російської імперії становила тільки 15 %.

У результаті промисловість в Україні розвивали однобічно. Підприємств текстильної промисловості майже зовсім не було. Слабко розвивали хімічну та поліграфічну галузі промисловості. Металообробні підприємства, розташовані в Україні, не забезпечували найелементарніших потреб населення. Навіть дріт і цвяхи доводилося завозити з Росії [3].

Таким чином, Україна продовжувала залишатися відсталою в техніко-економічному аспекті. Індустріалізацію не встигли завершити через війну.

Західноукраїнські землі на початку ХХ ст. мали значні пережитки кріпацьких відносин. У поєднанні з дискримінаційною політикою центральної влади монархії Габсбургів та іноземного капіталу це гальмувало їхнє економічне піднесення.

Нафтодобувна промисловість зазнала технічної реконструкції. Було закрито невеликі криниці та ями, почали бурити свердловини, глибиною понад 1 тис. м. Потужність парових двигунів і двигунів внутрішнього згоряння у Дрогобицькому та Станіславському гірничих округах досягла 1910 р. близько 20 тис., а 1913 р. – майже 50 тис. к. с. [3].

У цій галузі почали використовувати значно більше парових двигунів і двигунів внутрішнього згоряння, ніж у всіх інших галузях промисловості загалом. Унаслідок застосування бурильної техніки, зростав видобуток нафти. 1900 р. він становив понад 325 тис. т, а 1909 р. – більше ніж 2 050 тис. т. Пізніше він зменшився, проте залишався досить великим і 1913 р. становив 1,1 млн т. Найбільше нафти добували в районах Борислава та Дрогобича [3].

Продовжували видобуток кам'яної та кухонної солі. Західна Україна давала 64 % видобутку солі в Австро-Угорщині. Але видобування солі було державною монополією, і уряд установлював на неї високі ціни.

Тому більшість селян продовжувала страждати від "соляного голоду", як і в попередні часи.

У районі Карпат продовжували швидко розвивати лісопильну промисловість. У цей період Галичина щорічно експортувала 80 – 85 тис. вагонів лісоматеріалів. Зростала потужність парових двигунів і в цій галузі. На західноукраїнських землях у той час діяло близько 100 лісопильних заводів, на кожному з яких працювало понад 20 осіб. Темпи зростання меблевого виробництва й інших галузей деревообробної промисловості були дуже повільними. Іноземний капітал не виявляв зацікавленості у їхньому розвитку, оскільки для цього потрібні були значні капіталовкладення.

Крок уперед зробило лісохімічне виробництво, було введено в дію лісохімічні заводи у Сваляві та Вигоді.

У більшості галузей харчової промисловості регіону зміни, що відбулися, були незначними. Працювали два цукрові заводи на Буковині. 1913 р. почав працювати цукровий завод у галицькому місті Ходорові.

На початок ХХ ст. на західноукраїнських землях діяло 5 великих державних тютюнових фабрик (чотири у Східній Галичині й одна на Закарпатті). Але їхні потужності лише незначною мірою забезпечували місцеві потреби в тютюнових виробах і переважну їхню частину завозили із центральних районів монархії Габсбургів.

Продукція легкої промисловості західноукраїнських земель не могла успішно конкурувати з австрійськими, угорськими й закордонними промисловими виробами та через це розвивалася повільно. Відставало, зокрема, текстильне виробництво. Так, у Східній Галичині в цей час діяло лише кілька текстильних підприємств. На найбільших із них було зайнято по кілька десятків робітників [3].

На західноукраїнських землях важкої промисловості майже не було. Машинобудування було розвиненим слабо. На Закарпатті – у Довгому, Кобилецькій Полянні та Фридешові – діяли металургійні заводи, із виплавлення чавуну. Техніка на цих підприємствах була застарілою. Винятком був завод у Кобилецькій Полянні, дещо модернізований протягом 1908 – 1912 рр. На ньому виробляли колеса для потягів, невеликі металеві речі – сокири, лопати тощо.

Загалом на західноукраїнських землях у цей період усіма видами промислової діяльності було зайнято близько 300 тис. робітників [3].

Із них промислові робітники становили 63 тис. осіб. Вони працювали на 700 фабрично-заводських підприємствах. У Східній Галичині діяло 600 промислових підприємств фабрично-заводського типу, на яких було зайнято близько 40 тис. робітників.

На залізницях і державних підприємствах працювало 6 – 8 тис. осіб. На Буковині 1910 р. налічували 35,5 тис. робітників, зокрема 13,6 тис. промислових. Половину з них становили фабрично-заводські робітники, які концентрувалися на 80 підприємствах. На Закарпатті кількість фабрично-заводських робітників 1910 р. наближалася до 7 тис. осіб. [3].

Таким чином, галузева структура західноукраїнської промисловості на початку ХХ ст. залишалася однобокою й мала сировинний характер. Головну частину продукції давали галузі, що займалися добуванням і первинним переробленням місцевої сировини: лісова, лісопильна та нафтова. Інші галузі не було достатньо розвинено. Незважаючи на значні зрушення, становлення фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях у цей час ще не завершилося.

Аграрна реформа П. Столипіна та здійснення її на Україні

Події революції 1905 – 1907 рр. показали невдоволення селян щодо вирішення земельного питання.

Із часу селянської реформи 1861 р. приріст сільського населення був колосальним. За 50 років воно зросло принаймні вдвічі, що призвело до загострення земельного голоду. Промисловість царської Росії виявилася неспроможною поглинути величезний надлишок робочої сили із сільської місцевості. Були й інші мотиви, що стимулювали дії урядових кіл у справі землевпорядкування. Від підвищення врожайності сільсько-господарських культур залежав обсяг експорту на зовнішні ринки. Останнє визначало стабільність грошової одиниці, виплату боргів за іноземні кредити на імпорт необхідних товарів [45].

Таким чином, головна причина необхідності у здійсненні чергової реформи в сільському господарстві – глибокі об'єктивні зміни, які підготували передумови для радикальних перетворень у сфері соціально-економічних відносин були такими:

економіка Росії, особливо сільське господарство, наприкінці ХІХ – на початок ХХ ст. опинилася у стані затяжної депресії, що поставило під загрозу існування самої держави;

головні завдання, визначені царським урядом під час здійснення аграрної реформи 1861 р., не було повною мірою реалізовано, що поглибило зубожіння значної частини населення, викликало могутній антипоміщицький, антимоноархічний рух;

економічне відставання Росії від західноєвропейських країн призводило до дедалі більшої залежності держави від іноземного капіталу, що створювало небезпеку втрати цілісності та національної незалежності Російської імперії;

революційні події 1905 – 1907 рр. виявили відсутність у державі стабільної соціальної сили, здатної стати провідником урядової аграрної політики.

Столипінська аграрна реформа 1906 – 1911 рр. передбачала створення нової землевпорядної системи, заснованої на хуторах і відрубках за типом капіталістичного фермерського господарства. І потрібно було шукати нову соціальну силу, зацікавлену в таких перетвореннях.

Так, розвиток промисловості й торгівлі, зростання міст, підвищення рухливості населення сприяли поступовому відходу від патріархального життєвого укладу села, зростала грамотність населення, відбувалися деякі поліпшення в медичному обслуговуванні. Це створювало певні передумови для нового життя [36].

1905 р. в Україні вже налічували 496,4 тис. селянських господарств, які належали до категорії фермерських і були пов'язані з новими, буржуазними виробничими відносинами [3].

Саме вона була найбільш зацікавленою у створенні економічних умов для вільного господарювання, здатною захистити свою земельну власність. В економічному аспекті ця категорія була стабільнішою та перспективнішою за інші верстви сільського населення.

Центральна ідея столипінської аграрної реформи полягала в такому: насильно зруйнувати селянську земельну общину та створити нову, хутірсько-відрубну систему землеволодіння;

на основі утвердження приватної земельної власності сформувати суспільний стан земельних власників із найзаможнішої частини селянства.

Столипінська реформа відповідала традиційним українським формам землеволодіння. Унаслідок історичних причин, община тут була надзвичайно слабкою. У селах панувало, переважно, індивідуальне землеволодіння, а частка середняцького й заможного селянства серед населення була однією з найбільших у європейській частині Росії.

Здійснення реформи уряд П. Столипіна розпочав зі створення необхідних технічних передумов регулювання поземельних відносин.

4 березня 1906 року спеціальним указом було започатковано створення системи землевпорядних комісій, які мали опікуватися новим земельним законодавством і землевлаштуванням [36].

Водночас було створено Комітет із земельних справ, який виконував роль координаційного центру. Землевпорядні комісії мали розпочати діяльність, насамперед, у тих губерніях і повітах, де було найбільше безземельних селян.

Водночас уряд П. Столипіна підготував низку правових заходів, які сприяли здійсненню аграрної реформи. Першим актом аграрного законодавства став указ від 9 листопада 1906 року, згідно з яким:

по-перше, у тих селах, де протягом тривалого періоду не було загальних переділів, общинний порядок землеволодіння вважався ліквідованим, і селяни переходили до подвірного землекористування;

по-друге, кожен домогосподар, котрий володів землею на основі общинного права, міг у будь-який час вимагати закріплення за собою у приватну власність належної йому частини землі;

по-третє, домогосподар мав право вимагати натомість закріплених за ним черезсмужних ділянок, виділення "відруб" або "хутора", тобто зведення всіх окремих наділів в одне місце ("відруб") і перенесення туди садиби ("хутора"), що забезпечувало створення незалежних від общинних порядків, ізольованих міцних селянських господарств;

по-четверте, обмежувався принцип сімейної власності: відтепер власником землі, закріпленої за двором, ставав одноособово "домогосподар", глава сім'ї, а не двір загалом, як це було раніше [3].

Закон про землевлаштування, схвалений третьою Державною думою, було прийнято 29 травня 1911 року. Згідно із законом, кожен селянин мав право вийти з общини й розпочати господарювання на компактній частині колишньої колективної власності, зведеної до окремої ділянки, навіть за умови, що проти цього буде сільська громада.

Із 2 900 446 селянських дворів України майже половина їхніх власників звернулися до комісій із проханням про землевпорядкування, у результаті було утворено 434 736 одноосібних господарств (14,4 % усіх господарств України) [3].

Разом зі збіднілими селянами, яких влаштовували общинні порядки із круговою порукою, гарантованими мінімальними можливостями матеріального достатку, були й середняки, які розуміли необхідність у реформуванні поземельних відносин і підтримували намагання уряду створити в селі клас економічно незалежних селян.

Губернські та повітові землевпорядні комісії тримали під контролем вихід селянських господарств з общини, купівлю ними додаткових земельних наділів, проводили обстеження їхнього економічного становища.

Уряд П. Столипіна турбувався не тільки про технічний, а й про фінансовий бік реалізації аграрної реформи.

Головним важелем її здійснення був Селянський поземельний банк, заснований ще 1882 р. 12 серпня 1906 року. Він розпочав продаж селянам значної частини удільних земель, причому на досить вигідних для них умовах. Було визначено такі терміни погашення позички: 13, 18, 28, 41 і 55,5 років [3].

Виплата відсотків залежала від терміну, на який бралася позичка. Якщо до 1906 р. ці відсотки коливалися від 11,5 (за мінімального терміну) до 6 (за максимального), то за столипінським законодавством – відповідно, від 9,5 до 4,5 % [3].

Згідно зі звітом Селянського банку за 1910 р., у п'яти губерніях України (Київській, Подільській, Полтавській, Чернігівській і Харківській) на землях, куплених за допомогою банківських кредитів, було створено 2 597 хуторів. Причому 97,5 % позичок, отриманих цією категорією селян, було виділено на максимальний термін – 55,5 років [3].

За роки здійснення столипінської аграрної реформи значно зміцніла позиція великого селянського землеволодіння.

Якщо наприкінці XIX ст. в Україні було 19 030 господарств із 9 – 15 десятинами посіву, то 1916 р. їх стало 22 970 (більше на 20,7 %) [3].

Кількість господарств із посівною площею 25 – 50 десятин зросла з 1 819 до 3 000 (на 64,9 %), а з посівною площею 50 і більше десятин – із 298 до 660 (на 121 %). Водночас земельна площа хуторів і відрубів сягнула 3 817 838 десятин. Переважну більшість із них (80 %) було створено на землях сільських громад. Селянські господарства засівали 16,3 млн десятин землі, тоді як поміщицькі – 3,7 млн десятин [3].

Загальна земельна площа хуторів і відрубів на 1 січня 1916 року була найбільшою в Таврійській (374 тис. десятин), Катеринославській

(642 тис. десятин), Волинській (626 тис. десятин), Херсонській (614 тис. десятин) і Подільській (303 тис. десятин) губерніях.

В Україні реформи просували найбільш успішно. Протягом 1907 – 1915 рр. в індивідуальну власність закріпили землю на Правобережжі 48 % селян, на Півдні – 42 %, на Лівобережжі – 16,5 %. До 1916 р. в Україні було утворено 440 тис. хуторів (14 % селянських господарств). Ці показники були значно вищими, порівняно з європейською Росією, де з общини вийшло 24 % господарств, а на хутори – 10,3 % [3].

Складовою частиною Столипінської аграрної реформи була також переселенська політика.

Майже відразу після указу 1906 р. уряд дав розпорядження щодо впровадження низки заходів, із метою переселення селян. Для зазначення відведених для переселення земель та полегшення умов переселення, переселенським управлінням було видано цілий ряд дешевих довідників із докладними картами місць переселень. Такі видання було розіслано по губерніях. Було вжито заходів для забезпечення відновлення переселенського руху за Урал та спрощено видачу переселенцям дозволу на пільговий залізничний переїзд. Їм також скасовували всі недоплати, на 5 років звільняли від казенних, земських податків і на три роки – від військової служби. Ці пільги сприяли тому, що все більше сільських бідняків вирушало шукати кращої долі на "новій землі" [24].

В Україні, де панувало аграрне перенаселення, цей рух помітно посилювався після 1906 р.; протягом 1906 – 1912 рр. з України виїхало близько 1 млн осіб, але майже чверть їх повернулася, не знайшовши відповідних умов для життя.

Наслідки реформи:

- відкривала шлях до приватного селянського землеволодіння;
- дала поштовх до розвитку товарно-грошових відносин у сільському господарстві;
- сприяла розвитку особистої ініціативи й конкуренції;
- у господарствах заможних селян стали широко використовувати сільськогосподарську техніку й добрива;
- підвищилася врожайність у селянських господарствах;
- реформа поглибила соціальне розшарування селянства й загострила відносини між бідними та заможними селянами;
- збільшила кількість селян-емігрантів з України.

Таким чином, незважаючи на непослідовність і незавершеність, столипінська аграрна реформа сприяла перетворенню середньовічної колективістської системи праці селян на індивідуальну, формуванню господарств фермерського типу.

8.2. Соціально-економічне становище українських земель під час Першої світової війни

Перед війною в державі склався пасивний баланс зовнішньої торгівлі, що, своєю чергою, призводило до інфляції, відповідно до подорожчання іноземної валюти, відпливу золота за кордон. Уряд змушений був ужити деяких заходів: 24 липня 1914 року на території імперії припинено обмін грошей на золоту монету; Держбанку надано право понаднормового випуску кредитних білетів; джерелом наповнення бюджету до війни були алкогольні напої та тютюн, після початку війни (у серпні 1914 року) царським повелінням заборонено продаж спирту, вина, горілчаних напоїв; скорочено й інші прибутки, майже припинено зовнішню торгівлю.

Через війну податкова система потребувала докорінного реформування, введення прогресивного оподаткування всіх прошарків і суспільних груп. Але уряд удавався до підвищення старих і введення нових податків (пряме оподаткування населення на 1915 р., порівняно з попереднім роком, зросло на 35 %) [3].

Так, щоб компенсувати зменшення прибутків через "сухий закон", на залізницях увели податок на перевезення пасажирів і вантажів. Підвищили промислове, поземельне та квартирне оподаткування, зріс податок на спирт, вино й пиво, що реалізовували в ресторанах і готелях, на цукор, чай, тютюн, сірники, успадкування нерухомого майна, митний податок, гербовий збір, поштовий і телеграфний тарифи. Уведено оподаткування на телефон, бавовну, цигаркові гільзи та папір [3].

6 квітня 1916 року було затверджено закон про прибутковий податок. Згідно з ним оподаткуванню підлягали прибутки в розмірі понад 850 крб на рік. Цей податок зачіпав інтереси широких мас населення, життєвий рівень яких різко знизився за роки війни. 13 травня 1916 року було введено податок на військовий прибуток на 1916 – 1917 рр. Оподаткуванню підлягали товариства із чистим прибутком понад 8 % на основний капітал і середній прибуток за 1913 і 1914-й рр. [3].

Порівняно з надходженнями 1915 р., прибутки державної скарбниці 1916 р. зросли на 1 143 млн крб, або на 40 %. Найбільші прирости дали промисловий податок, залізничні перевезення, митний і тютюновий податки. Отже, податковий тягар у роки війни суттєво зріс [3].

Витрати на війну значною мірою покривали сумами від кредитних операцій держави на внутрішньому й зовнішньому ринках [3].

Урядова пропаганда всіляко наголошувала, що війна стала народною й населення має позичати гроші державі для підтримання армії.

Представники торговельно-промислового капіталу, робітники, службовці й селяни розміщували свої заощадження й отримували відсотки від цінних паперів, сподіваючись мати в подальшому певний прибуток.

Загалом до лютого 1917 року було випущено 6 довготермінових позик на суму 8 млрд крб. За даними засобів масової інформації, населення ставилося до позик стримано. Більшу частину їх брали на себе банки й ощадні каси [3].

Витрати на війну покривали також сумами від кредитів держави на зовнішньому ринку. Із початком війни й до березня 1917 року від кредитних операцій надійшло 26 404 млн крб, із яких на іноземних ринках було отримано 6 593 млн крб [3].

Крім того, для фінансування війни уряд почав посилено випускати паперові гроші, які не було покрито золотим запасом. Цей ресурс призвів до потрясінь фінансової системи, унаслідок насиченості ринку знеціненими папірцями.

Таким чином, основними джерелами наповнення державного бюджету та фінансування війни стали податки, запозичення урядом грошей на зовнішньому та внутрішньому ринках і введення в обіг величезної маси кредитних білетів, не покритих ні золотом, ні товарами.

Як наслідок, підвищення старих і впровадження нових оподаткувань різко посилило податковий прес на всі суспільні верстви та прошарки. Надмірне введення в обіг кредитних білетів призвело до падіння купівельної спроможності карбованця, знецінення грошових внесків населення у кредитних установах.

Складною й суперечливою була ситуація у промисловості. З одного боку, на початок війни промислове виробництво в Україні зростало, оскільки підприємства виконували вигідні державні замовлення для армії. Але водночас відбулося порушення внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків,

зростання військового та скорочення цивільного виробництва (легкої, харчової, будівельної й лісової галузей), загострення хронічних транспортних і фінансових проблем.

Найбільше серед етнічних українських земель постраждали Галичина та Буковина, які першими зустріли удари війни. Значна кількість цивільного населення стала біженцями. Особливо нищівного удару під час війни зазнала економіка західноукраїнських земель.

Величезна кількість біженців із прифронтових регіонів підсилила й без того значний розлад на залізницях, викликаний відступом царських військ на широкому фронті влітку 1915 року й евакуацією із прифронтових губерній промислового устаткування, адміністративних установ, навчальних і культурних закладів [28].

Війна змінила кількість населення міст і містечок. Наприклад, населення Львова становило приблизно 215 тис. осіб, як і в мирний час. Але змінився його склад. Більш заможна частина, близько 20 тис. осіб, виїхала з міста ще до відступу австрійських військ, а натомість прибула велика кількість бідняків-біженців. Їх нараховували до 30 тис. осіб [34].

Вивозили також хлібні й цукрові запаси, велика рогата худоба й інші продовольчі вантажі із Правобережної України. Через закриття прямих напрямів залізничного руху вагони рушали окрешними шляхами, що призводило до надмірного пробігу транспорту.

Негативну роль у ході евакуації відіграло й те, що залізничну мережу було розраховано на наступальні дії царської армії, її було спроектовано й побудовано так, що, наближаючись до західного кордону, пропускна спроможність залізничних магістралей зростала. Але коли ж величезні евакуаційні хвилі пішли у зворотному напрямі, то зіткнулися із пропускною спроможністю залізничних магістралей утричі меншою, ніж у прикордонній смузі. Тому на залізничних станціях всюди створювалися затори.

Російська імперія втягнулася в масштабну та виснажливу війну з недостатньо розвиненою залізничною мережею й дефіцитом перевізних засобів, транспорт виявився найуразливішою ланкою господарства.

Війна змінила становище на паливному ринку країни в несприятливому напрямі: по-перше, через закриття кордонів перестало надходити іноземне паливо; по-друге, Домбровський басейн (Царство Польське) відразу ж опинився в зоні воєнних дій, унаслідок чого практично повністю зупинився видобуток вугілля, а влітку 1915 року його територію було окуповано німецькими військами; по-третє, різко погіршилося кредитування

промисловості, що негативно впливало на роботу у вугільній промисловості; по-четверте, війна відразу ж виявила дефіцит рухомого складу залізниць та їхню недостатню пропускну спроможність [3].

До зазначених раніше проблем додалася ще одна – нестача інженерів, техніків і загалом робочої сили (у липні 1914 року вивезення палива залізницями з Донецького басейну зменшилося на 30 % проти відповідного періоду попереднього року, а в листопаді – на 20 %) [3].

Через різкі коливання з видобутком і вивезення мінерального палива стали звідусіль надходити повідомлення про призупинення підприємств, у скрутному становищі опинилося населення міст уже восени 1914 року.

Створювалася парадоксальна ситуація, коли ринкова паливна кон'юнктура почасти стала визначатися не обсягами вуглевидобутку, а кількістю залізничних вагонів. Зважаючи на це, із кінця 1914 р. вугільні підприємства працювали не всі робочі дні [3].

Улітку 1915 року різко погіршилася ситуація на фронті. Царські війська відступали, що призвело до евакуації біженців і втрати матеріальних цінностей.

Із другої половини 1915 р. розпочинається спад продуктивності праці. На вугільних копальнях спостерігали нестачу вибухових речовин для виконання підготовчих робіт під землею, гасу, мастильних матеріалів для механізмів. Гостро постала проблема дефіциту металу, оскільки державні органи регулювання економіки не визнавали копальні такими, що працюють безпосередньо на оборону.

Але, попри всі складнощі, вугільна промисловість України в роки війни забезпечила паливом на певному рівні більшість споживачів. Так, видобуток вугілля й антрациту лише в Донецькому басейні 1916 р. перевищив мінімальні потреби на 185 – 200 млн пудів. Після втрати Домбровського кам'яновугільного басейну питома вага донецького палива в загальноімперському видобутку становила близько 86 % [2].

У період війни зросла потреба в металі. Удару металургії завдала мобілізація запасних військовозобов'язаних, наслідком якої стало різке скорочення кількості кваліфікованих робітників і виробництва продукції.

Загальне річне виробництво вдалося утримати на рівні попереднього року тільки завдяки результатам першого півріччя.

Проте й у подальшому ситуація з виробництвом металу деякий час погіршувалася. Нестача палива призвела до того, що місячне виробництво

чавуну становило 1915 р. в середньому 14 млн пудів, а в першій половині 1916 р. навіть знизилося до 13,9 млн пудів [2].

Падіння металургійного виробництва стримувалося лише шляхом загального зростання кількості робітників (військовополонені, біженці, жінки, підлітки), улітку 1916 року покращили забезпечення заводів вугіллям і коксом.

Завдала Перша світова війна втрат й іншим галузям промисловості України – машинобудівному, металообробному, хімічному, цегляному, скляному, фарфоровому та фаянсовому виробництву тощо.

Війна посприяла розвитку одних і деградації інших галузей промисловості.

Підприємствам, які забезпечували армію зброєю, боєприпасами й амуніцією, держава надавала кредити, вони мали перевагу в питаннях розподілу робочої сили, палива, сировини та різних матеріалів. Потреби війни стимулювали зростання хімічної промисловості, яка мала забезпечити виготовлення анілінових фарб для текстильної галузі після припинення імпорту, а головне, вибухових речовин, отруйних газів та інших засобів знищення людей.

Але занепадали легка й харчова промисловості. Ситуація в цих галузях узагалі була суперечливою. Війна потребувала одягу, взуття, предметів повсякденного користування та харчів для мільйонної армії.

Серед підприємств харчової промисловості найбільшого значення в роки війни набули борошномельні, круп'яні й цукрові виробництва. За ними йшли заводи з оброблення рослинних і тваринних продуктів [3].

Із другого боку, усе більші потреби армії, мілітаризація економіки та нестача трудових ресурсів призводили до руйнації цих галузей. Наприклад, борошномельне виробництво в імперії до весни 1916 року скоротили на 20 %, погіршилася також якість його продукції.

Таким чином, війна спричинила тенденцію до занепаду промисловості України, негативну роль відіграла нестача робочої сили, палива та сировини. Потреби фронту призвели до мілітаризації економіки, сприяли прискореному розвитку одних промислових галузей і занепаду інших, а в кінцевому підсумку стали причиною небувалого дисбалансу всього господарства.

Найуразливішою ланкою виявився в роки війни транспорт, який не справлявся з перевезенням палива, сировини й матеріалів, що прискорило руйнівні процеси в економіці.

На початку XX ст. понад 80 % населення країни проживало в сільській місцевості й займалося, переважно, землеробством. Від 20 до 40 % селян України мали дрібні, споживацького типу господарства [3].

Але більшість селянських господарств потроху втягувалася в товарно-грошові відносини, а український хліб у великих обсягах надходив на світовий ринок.

Із самого початку війни негативно впливали на селянські та приватновласницькі господарства, масові мобілізації до діючої армії чоловіків найбільш працездатних вікових груп – від 20 до 50 років. Близько половини селянських господарств залишилося без годувальників [3].

Сільське населення зменшувалося в роки війни й з інших причин, зокрема через міграцію до міст і промислових регіонів.

Зменшення ресурсу робочої сили тягло за собою скорочення посівних площ, кількості худоби, а в кінцевому підсумку сімейного прибутку. Селянські господарства за таких несприятливих умов здрібнювалися.

У роки війни українські губернії перебували поблизу театру воєнних дій і в найтяжчому становищі опинилися прифронтіві території, які було перерито окопами, траншеями, переплетено загородженнями з колючого дроту.

Наступи та відступи армій призводили до необхідності в евакуації худоби та хліба, Для годування військ інтендантські служби реквізували в селян продовольчі запаси.

Улітку 1916 року майже все чоловіче населення в сільській місцевості Правобережної України займалося обслуговуванням потреб фронту. До риття окопів та траншей, ремонту шляхів і мостів примусово залучали й жіноче населення. Тягар трудової й кінсько-підводної повинності не обминув і губерній Лівобережної та Південної України.

Війна порушила економічну рівновагу, загострила потребу в одних продуктах і збільшила пропозиції інших товарів.

Серед них першорядне значення мали хлібні продукти, крім хліба й побічних продуктів перероблення зерна на борошно.

Із початком воєнних дій і припиненням експорту хлібний ринок завмер, попит на сільськогосподарські культури різко зменшився, а ціни на зерно та борошно стали падати [3].

Скоротили можливості придбати сільськогосподарський інвентар, задовольнити інші потреби.

Війна завдала нищівного удару селянським господарствам, які мали прибутки від тваринництва. Відбувалися реквізиції коней і великої рогатої худоби.

Найбільші втрати у тваринництві були в губерніях Правобережної України. Оскільки була загроза окупації її території, земства вели інтенсивну закупівлю худоби для потреб армії, а також переправляли худобу через Дніпро до Харківщини та далі у внутрішні губернії.

Ще однією ознакою негараздів села під час війни стала повна втрата землі частиною його мешканців. Тільки за перші півтора роки в 48 губерніях царської Росії припинило існування 300 тис. селянських господарств. Землю розпродавали, переважно, малоземельні сім'ї, голови яких перебували на фронті.

Війна руйнувала й приватновласницькі господарства. У них також скоротили поголів'я великої рогатої худоби, не поповнювали парк сільськогосподарської техніки, не обробляли частину земель через нестачу робочої сили. Поміщики вимушено зменшували виробництво продовольчих хлібів, відводили земельні площі під кормові й технічні культури або пасовища.

Криза сільського господарства була значною мірою наслідком тенденцій, що розвинули в роки війни в мілітаризованій економіці. Майже повністю припинили виробництво різноманітних агрегатів, механізмів для оброблення полів і збирання врожаю. На третьому році війни зникли з торговельної мережі сокири, лопати, пили, молотки, труби, підкови, дахове й шинне залізо. Виявили гостру нестачу одягу, взуття, мила, гасу та інших предметів масового попиту [3].

Таким чином, через війну, сільському господарству було завдано величезних збитків, унаслідок припинення експорту, різкого падіння цін, реквізицій, примусових мобілізацій та інших негативних явищ.

Прискореними темпами руйнувався найтонший прошарок господарів, сформований за сім передвоєнних років.

Продовольча криза, зниження життєвого рівня населення

Під час війни Україна не тільки забезпечували хлібом усе більші потреби армії, а й відправляли великі партії пшеничного борошна до Москви й Петрограда.

Різде падіння збирання зернових культур 1916 р. й особливо пшениці, переміщення хлібних потоків до північних регіонів і слабка промислова

інфраструктура продовольчих ресурсів – усе це надмірно ускладнило забезпечення продовольством діючої армії.

Ще гострішим було становище на м'ясному ринку. Причин цього явища було багато: величезні втрати у тваринництві під час війни, усе більші потреби армії, ускладнення з перевезенням м'ясних продуктів на залізницях, майже повна відсутність досконалих холодильних систем.

Несприятливі обставини змусили правлячі кола вдаватися до всілякого маневрування, із метою послаблення продовольчої кризи.

Після оголошення війни ціни на продукти, що експортували на світовий ринок, різко знизили. Але так тривало недовго, і господарське життя пристосувалося до змін, які завдала собою війна.

Стали піднімати ціни на продовольство й товари широкого вжитку, які досягли наприкінці 1914 р. попереднього рівня. А далі вони продовжували зростати. Загалом ціни на продовольчі товари зросли в середньому на 75,7 % [3].

За цих обставин скупники продовольства навіть не торгувалися, щоб не витратити зайвого часу.

Безліч фактів засвідчує, що ціни на харчові продукти, а тим більш на промислові товари стали різко обганяти зростання заробітної плати, знижуючи тим самим життєвий рівень міського населення.

У гірничозаводському регіоні адміністрації багатьох підприємств установлювали тверді ціни на продовольчі товари, які ще до війни були меншими від ринкових, зокрема на хлібні та м'ясні продукти на 16 – 33 %. Із продовженням війни різниця між твердими й ринковими цінами неухильно зростала [3].

Серед причин, які призвели до стрімкого підвищення цін на продовольство та промислові товари, слід назвати спекуляцію, яку розкручували промислові фірми й банки.

Останні створили тенденцію до приховування величезних партій продовольства та промислових товарів, із метою спекулятивних афер.

Наприклад, нестачу на ринку цукру наприкінці 1915 – на початку 1916-го рр. було створено значною мірою штучно, оскільки цього товару було вдосталь, але закупити його можна було тільки за цінами в півтора рази вищими у відділеннях Петроградського міжнародного банку, розташованих у Харкові, Сумах та інших містах України [3].

Від банків не відставали промислові й торговельні фірми, що виникли під час війни на ринку та розгорнули спекулятивні афери. За документальними свідченнями, до війни прибуток текстильних підприємств становив 5 – 6 % на валовий оборот, а на початок 1917 р. через небувалий товарний дефіцит навіть збиткові торговельні фірми стали отримувати 25 % чистого прибутку [3].

В умовах усе більшого дефіциту державні органи та місцева влада запроваджували різноманітні заходи для його пом'якшення: таксування цін, закупівля та продаж населенню за заготівельними цінами борошна, дров, вугілля, гасу тощо.

Одним із найпоширеніших заходів боротьби з дорожнечею, які практикували міські управи, земства та створені при них спеціальні структури, стала такса на продовольчі товари. Проте її вплив на продовольчий ринок був суперечливим, а інколи навіть шкідливим.

У березні 1915 року Всеросійський союз міст провів анкетування для з'ясування причин зростання цін і відпрацювання заходів боротьби із цим загрозливим явищем [3].

По-перше, загальною причиною дорожнечі було визнано розлад залізничного транспорту, про що засвідчили відповіді 65 із 74 міст.

По-друге, звертали увагу на негаразди організаційного характеру.

По-третє, указували на різке зростання попиту на продовольство для армії, біженців і вигнанців. Майже в четвертій частині відповідей причиною дорожнечі було визначено заборону владою вивозити продовольство з районів його виробництва [3].

Зрештою, у переліку причин, що впливали на зростання цін, було названо реквізиції, підвищення податків, дезорганізацію кредиту та "черепашове" затвердження такс губернаторами. Деякі міста визнавали такси шкідливими заходом, що призводить до вивезення товарів в інші міста, де такси не було. Саме через це 13 % міст, що відповіли на запитання анкети, не впроваджували такс або відмовилися від них [3].

Четверта частина всіх відповідей причину зростання цін убачала у спекуляції. В останньому звинувачували банки, торговців, землевласників, зрештою, і промисловців – борошномелів, цукро заводчиків та ін. [3]. Але, попри всі суперечності, таксу визнавали найпоширенішим заходом боротьби з дорожнечею.

Ціни на таксовані товари не погоджували з оптовими цінами й таксами в інших районах. Коли таксаційні ціни на продовольство значно

поступалися закупівельним, не могло бути й мови про стабілізацію продовольчого ринку. Товари зникали, ціни на них зростали, посилюючи спекуляцію та інші негативні явища [3].

Таким чином, таксування продовольчих товарів у містах України набуло в роки війни значного поширення й мало як помітні здобутки, так і серйозні недоліки.

Найдієвішим засобом організації розподілу продуктів споживання в усіх країнах, що втягнулися у війну, стала карткова система. Її впроваджували, залежно від становища на продовольчому ринку.

Найчастіше карткову систему розглядали як засіб рівномірного розподілу серед населення продуктів першої потреби й запобігання спекуляції.

Отже, громадськість України доклала певних зусиль до стримування спричиненого війною розладу господарського життя. Важливе значення в цьому напрямі мали протидія зростанню цін і спекуляції, заходи з регламентації товарного ринку шляхом заготівлі продовольства, таксування продуктів масового попиту тощо.

Таким чином, війна засвідчила техніко-економічну та фінансову слабкість Російської імперії, її зтяжний характер спрямовував економічний розвиток у суто мілітарне русло, посилюючи втручання держави в цю сферу.

Але уряд виявився нездатним підтримати хоча б мінімальну рівновагу в господарському житті. Армія стала головним споживачем і промислової, і сільськогосподарської продукції, а тил був кинутий напризволяще.

Виникли небезпечні диспропорції, які негативно впливали на зростання цін і прибутків, посилили спекуляцію й дорожнечу, розривали економічні зв'язки міста із селом, промисловості із сільським господарством.

Джерела до теми

Протест селян проти насильницьких методів запровадження аграрної політики П. Столипіна.

Телеграма селян с. Собківки Уманського повіту Київської губернії на ім'я міністра землеробства (9 березня 1910 року)

"...З пошаною просимо Державну раду й усіх панів міністрів не затверджувати законопроект про землеустрій, прийнятий Державною Думою.

Закон від 9 листопада (1906 р. – від автора) погубить селянське землеволодіння. Селяни це бачать, почувають, заявляють начальству, але воно не слухає, силою примушує підписувати погоджувальні вирокі; тих, що не бажають, саджають за ґрати й тримають, доки вони не погодяться підписати. Тих, що відмовляються, ув'язнюють і етапом висилають з губернії на два роки. Всякій людині відомо, що в кожній общині земля не однакова; є хороша, посередня, погана; кому дають хорошу, кому посередню, а більшості погану. Сльози, горе в кожному селі. Почуваємо, відруби не утримаються, їх розпродадуть, хто сп'яну, хто по нужді, а більшість через родинні сварки. Скуплять землю мужицьку куркулі сільські й прийшли різноплемінні, залишиться селянство безземельне й безробітне, а це не доведе до добра. Рятуйте хліборобів і разом з ними Русь православну, поки ще не пізно. Уповноважені 127 домогосподарств села Собківки Уманського повіту Київської губернії, вислані в Кишинів на два роки за те, що не погодились підписати вирок, складений місцевим начальством..." [7].

*Із тексту угоди п'яти металургійних заводів України
про розподіл між ними замовлення на рейки (1900 р.)*

"...1900 р. лютого 15 дня ми, нижчепідписані товариства – Новоросійське, Брянське, Південно-Російське Дніпровське, Бельгійське і Донецьке, уклали цю між собою угоду з метою розподілу між заводами, що беруть участь пропорційно їхній виробничій спроможності, усіх замовлень рейок як для казенних, так і для приватних парових доріг, вагою 18 фунтів і більш у погонному фунті, за винятком рейок спеціальних типів.

§ 1. Розподілу між заводами підлягають усі одержані до 1 січня 1900 р. для казенних і приватних залізниць замовлення <...>, при цьому участь кожного з товариств, які домовилися, визначається <...>: Новоросійському товариству – 29 1/2 %, Брянському – 25, Південноросійському Дніпровському – 18, Російсько-Балтійському – 15 1/2 %, Донецькому товариству – 12. <...>

§ 2. Мета цієї угоди полягає в тому, щоб кожне товариство, яке в ній бере участь, одержувало замовлення відповідно встановленому § 1 розподілу, за якого взято до уваги довгострокові замовлення, які вже мають заводи Російсько-Балтійського і Донецького товариств (табл. 1 і 2) [59].

**Концентрація промисловості Східної Галичини, Буковини (1902 р.)
і Закарпаття (1900 р.) за типами підприємств**

Типи підприємств за кількістю зайнятих людей	Підприємства		Зайнято	
	кількість	%	людей	%
1 особа	85 943	63,76	85 943	30,27
2 – 5 осіб	45 150	33,50	114 188	40,22
6 – 10 осіб	2 232	1,65	16 030	5,66
11 – 20 осіб	812	0,60	11 459	5,03
21 – 50 осіб	391	0,29	12 013	4,23
51 – 100 осіб	150	0,11	10 628	3,74
101 – 300 осіб	81	0,06	13 167	4,64
301 і більше осіб	35	0,03	20 467	7,21
Разом	134 794	100,0	283 895	100,0

Структура промислового виробництва України 1912 р.

Галузі виробництва	Валова продукція, %
Гірнична, гірничозаводська, металургійна, добування та оброблення мінералів	45,9
Харчова промисловість	36,2
Оброблення металів і виробництво машин	10,4
Оброблення дерева	2,1
Хімічна промисловість	1,8
Текстильна промисловість	1,5
Інші галузі виробництва	2,1
Разом	100,0

*Із книги "Україна і світ. Історія господарства від первісної доби
і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства"
про особливості промислового розвитку Західної України*

"...Значну роль у промисловості західного регіону України відігравав іноземний капітал – австрійський, німецький, англійський, американський, французький, бельгійський. Створивши банки, акціонерні товариства,

синдикати, концерни та інші монополістичні об'єднання, іноземні підприємці оволоділи основними галузями промисловості Західної України, насамперед нафтовою та озокеритною, по-хижацькому експлуатували природні багатства, неймовірно визискували робітників і одержували небагато високі прибутки. <...>

Фабрично-заводська промисловість західноукраїнських земель розвивалася однобоко, у напрямку розширення видобутку і первинної переробки сировини, а не виробництва готової продукції. Спонукали її до цього диктаторська політика уряду Австро-Угорщини, а також іноземний капітал. Промисловий переворот у західному регіоні почався пізніше, ніж у Східній Україні, і відбувався повільніше. На початку ХХ ст. на всіх західноукраїнських землях налічувалося близько 100 фабрично-заводських, переважно дрібних підприємств, де працювало 62 – 63 тис. робітників із 300 тис. робітників, зайнятих різними видами промислової діяльності. Решта – близько 240 тис. – працювали в кустарних промислах, у маленьких ремісничих майстернях, удома.

У першому десятиріччі ХХ ст. у промисловості західноукраїнських земель спостерігалось певне піднесення. Кількість зайнятого в промисловому виробництві й будівництві самодіяльного населення Галичини збільшилася в 1,5 разу, а питома вага його в усьому самодіяльному населенні краю підвищилася з 4,8 до 6,2 %. Дещо зросла кількість зайнятих у торгівлі, на транспорті, у зв'язку. <...> У той же час кількість зайнятих у сільському і лісовому господарстві не зменшилася, а навіть зросла на 12,5 %.

Аналогічна картина спостерігалась у Закарпатській Україні і на Буковині. Одне слово, західноукраїнська промисловість на початку ХХ ст. перебувала в перехідному періоді від ремесла до фабрики [59].

З указу про вихід селян з общини

"...Маніфестом Нашим від 3 листопада 1905 р. стягування із селян викупних платежів за надільні землі скасовується від 1 січня 1907 р. Від цього часу визначені землі звільняються від обмежень, що лежали на них, через викупний борг, і селяни набувають права вільного виходу з общини, із закріпленням у власність окремих домогосподарів, що переходять в особисте володіння, ділянок із мирського наділу.

Наказуємо <...> постановити такі правила:

1. Кожний домогосподар, що володіє надільною землею на громадському праві, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в особисту власність частини з визначеної землі, що має йому належати.

2. В общинах, у яких не було загальних переділів упродовж 24 років, що передували заяві окремих домогосподарів у бажанні перейти від общинного володіння до особистого, за кожним таким домогосподарем закріплюються в особисту власність, крім садибної ділянки, усі ділянки общинної землі, що перебувають у його постійному (не орендному) користуванні. <...>

6. Вимоги про закріплення в особисту власність частини з общинної землі (стаття 1) висуваються через сільського старосту общині, яка за рішенням, що ухвалюється звичайною більшістю голосів, зобов'язана в місячний із дня подання заяви термін указати ділянки, що переходять в особисту власність домогосподаря. <...> Якщо впродовж зазначеного терміну община такого рішення не прийме, то за клопотанням домогосподаря, що подав згадану заяву, усі визначені дії виконуються на місці земським начальником, який розбирає по суті всі суперечки, що виникають при цьому, та оголошує свою з цього приводу постанову. <...>

12. Кожний домогосподар, за яким закріплені ділянки надільної землі в порядку <...> дійсних правил, має право в будь-який час вимагати, щоб община виділила йому, замість цих ділянок, відповідну ділянку, по можливості до одного місця..." [59].

*Витяг із телеграми головного начальника постачання армій
Південно-Західного фронту до начальників
Київського та Мінського округів, волинського, подільського
і холмського губернаторів щодо виселення місцевих жителів
з окупованих територій (1915 р., 8 червня)*

"...Ввиду имеющихся несомненных данных, что неприятель забирает в занимаемых им местностях все мужское население в войска и на работу Главнокомандующий приказал принимать экстренные меры всеми возможными способами всему населению предлагать стравляться наш тыл по мере отхода наших войск Точка Отправлять наш тыл весь скот, лошадей, и все медные предметы не исключая и колоколов, а равно все что могло бы принести пользу неприятельской армии [...] сельскохозяйственные орудия, по возможности, увозить Точка

Переселяющееся население сосредоточивать в районе Люблин, Холм, Владимир, Волинск, Луцк, Дубно, Кременец, Ляховец, Теофиполь, Базаля, Проскуров, Ямполь, Каменец-Подольский, Новая Ушица, Могилев. Работоспособных мужчин и женщин привлекать к работам за плату, семьи их кормить, выдавая хлеб детям моложе 10 лет по полтора фунта, прочим по два, казённый или покупной у местного населения или сухари Выселяющихся евреев отправлять к Востоку от Волгу, не предупреждая их однако о том тоже. Выезду населяющихся христианского населения, дальнейший тыл и поступлению на работы к частным лицам организациям и правительственным учреждениям или приисканию заработка по его собственному усмотрению не препятствовать но без права на паек от казны со времени поступления на частные работы или должности Точка Выселяемому населению впредь до определения на казенные работы или и на работы и должности по частому или любому найму выдавать в течение первых двух недель со дня выезда с места их постоянного жительства на приварок по десять копеек в день на человека всякого возраста все распоряжения по обеспечению довольствия хлебом и выдачи Главногокомандующий возлагает на попечение подлежащих губернаторов. [...]

Кроме того надлежит объявить выселяющимся что тем из них кой обеспечат себя хлебом будет выдаваться по двадцать копеек в день на человека в течение первых двух недель Точка Сообщить об изложенном приказании Главногокомандующего для исполнения прошу обратить особое внимание на ведение точной отчетности при выдаче приварочных денег и пайка дабы не было переборов и выдача не по назначению..." [4].

*Рапорт пристава 5-ої дільниці неодмінному членові
Харківського губернського правління П. К. Троїцькому
про прибуття до Харкова біженців Харків (19 липня 1915 року)*

"...19 сего июля в Харьков прибыло 1 269 человек беженцев из района военных действий. Из них латышей и литовцев – 354 человека, русских и поляков – 215 человек, немцев-колонистов – 560 человек и евреев – 140 человек. Латыши, литовцы и русские в числе 408 человек остались в Харькове и размещены в цирке Миссури, а остальные не пожелали, а предполагают ехать дальше; средств же на проезд не имеют. О чем сообщаю Вашему Высокоблагородию. ПРИСТАВ [Підпис]..." [4].

*Витяг із листа харківського архієпископа Антонія
до харківського губернатора щодо готовності монастирів єпархії
прийняти біженців (1915 р., серпня 13)*

"...Монастыри вверенной мне епархии заготовили для раненых воинов лазареты в следующем количестве:

1. Святогорский..... на 20 чел.
2. Ряснянский..... на 40 чел.
3. Богодуховский..... на 15 чел.
4. Ахтырский..... на 20 чел.
5. Куряжский..... на 10 чел.
6. Высочиновский..... на 10 чел.
7. Спасов скит..... на 10 чел.

Между тем соответствующее начальство прислало раненых только в первые два монастыря, а прочие лазареты стояли пустыми и вероятно останутся без употребления, в виду отдаленности монастырей от железной дороги. Затем монастыри Святогорский, Ахтырский, Ряснянский и Покровский Харьковский заготовили по 15 мест для проживания увеченных воинов, но таковые к ним не присылали, если не считать трех-четырех человек, которые пробивши два дня, ушли, сказав, что им скучно вдали от родных, в настоящее время все эти обители в заседании отцов настоятелей 10 сего Августа обязались принять на постой беженцев:

1. Святогорский монастырь..... 600 чел.
2. Ряснянский..... 200 чел.
3. Ахтырский..... 50 чел.
4. Спасов скит..... 30 чел.
5. Высочиновский..... 20 чел.
6. Хорошевский женский..... 20 чел.

И Харьковский Николаевский женский 50 человек; наконец Куряжский монастырь может поместить 100 беженцев.

Архиепископский дом на даче предназначен для зимования интеллигентным беженцам из Галиции, находящимся до начала учебных занятий в здании Духовной Семинарии; 3-е заготовленные в монастырях помещения на 1000 беженцев замещать не из уездных комитетов, а непосредственно из губернского (через г. Плещеева), дабы при возникновении каких-нибудь недоразумений комитет мог бы обращаться прямо ко мне. 4-е исходатайствовать для находящихся на попечении Прикарпатского комитета 210 галичан-беженцев ежедневного пособия по 50 коп.

на человека начиная с 27-го июля, причем мы обязуемся отмечать в ведомости, когда кто-либо из них перейдет на платную работу или на содержание благотворителей, дабы плату за них сбрасывать со счетов..." [4].

Витяг зі звіту та статистичні таблиці щодо евакуації біженців залізницями і гужовими шляхами (кінець 1915 р.)

"...С момента отступления русской армии из Галиции в прифронтной полосе стали появляться небольшие группы местного населения, на время оставившего свои гнезда под напором наступающих войск. Отдельные поселения незаметным образом оставляли свои жилища, просачивались сквозь ряды войск и располагались недалеко от фронта, питались при медикосанитарных отрядах, при окопных организациях и не теряли надежды в скором времени возвратиться на старые места. Явление это носило характер чисто местного, обычного в прифронтной полосе, незначительного по своим размерам явления и не вызывало ни с чьей стороны большого внимания.

Но затем, когда войска отхлынули вглубь страны, оставляя неприятелю громадную территорию, явление это, впоследствии известное как "беженское движение", приняло грандиозные, исключительные размеры. Произошел невероятный сдвиг целого народного массива, пережившего глубокую трагедию разрушения вполне определенного уклада жизни – бытовой, экономической и социальной. Чисто местное явление приняло неожиданно характер явления первой государственной важности и привлекло внимание и участие больших государственных и общественных сил.

Железнодорожное движение

Все зарегистрированное население подразделяется по способу передвижения на две группы: эвакуируемую по железным дорогам и по гужовым путям. К первой группе принадлежит, пожалуй, более счастливая меньшая часть зарегистрированного населения. Предполагалось организовать помощь беженцам таким образом, чтобы по возможности всех, находящихся в прифронтной полосе, эвакуировать по железным дорогам. Поэтому были посланы в те районы, где наиболее сосредоточились беженцы, особые агенты-проводники, на обязанности которых лежало посадить беженцев в вагоны и сопровождать их до места нового расселения. Обязанности проводников были чрезвычайно сложны, работа происходила в крайне тяжелых условиях. Это по-видимому отразилось

и на полноте представленного в Комитет карточного материала. Благодаря этому удалось установить почти полную цифру эвакуируемого по железным дорогам населения. Однако к моменту организации Комитетом эвакуации по железным дорогам значительная часть беженцев очутилась почти внутри страны – в Киевской, Черниговской губ. и т. д., куда она пришла гужевыми путями. Идя навстречу нуждам их, Комитет постановил учредить по пути питательные пункты, а также облегчить условия расселения их, особенно в первый период, для чего необходимо было определить пути их движения и располагать по возможности точным материалом. С этой целью район движения беженцев был охвачен определенным кольцом и в наиболее крупные пункты этого кольца были посланы регистраторы. Задача их сводилась к одной работе – регистрации, работе механической. Поэтому от них мы располагаем исключительно статистическим материалом. Никаких ни писем, ни систематически собранных докладов, по которым можно было бы судить о тех условиях, в которых происходило движение беженцев, ми не имеем. Однако этот пробел отчасти пополняется наблюдениями агентов-проводников, а также отдельными докладами лиц, принимавших участие в живой работе по оказанию помощи беженцам.

Для непосредственного сопровождения беженцев по железным дорогам было назначено двадцать шесть проводников, представивших отчеты о своих поездках, которые сделали в общем шестьдесят командировок с указанием числа эвакуируемых беженцев. В среднем каждый из агентов сделал более двух командировок. Всего было эвакуировано 59 349 беженцев, которые распределяются следующим образом:

На 100 всех душ приходится:

детей до 5-ти лет.....	11 732.....	38,5 %;
подростков.....	3 957.....	13,2 %;
мужчин.....	5 617.....	18,5 %;
женщин.....	8 202.....	26,9 %;
престарелых.....	867.....	2,8 %.

Без указания возраста 28 974 лиц.

Всех семейств было зарегистрировано 11 800, из них семейства, не имеющие взрослых мужчин, составляют 11,3 %. Одиночек, или отставших, или направляющихся в поисках семьи насчитывается 9,7 %, причем в сентябре он достигает 10,6 %, в октябре – 8,7 % и в декабре – 7,7 %.

Характерно, между прочим, то, что процент безмужчинных семейств с каждым дальнейшим периодом все повышался и повышался и соответственно ему повышался и процент детей.

Наибольшая часть беженцев была выслана из Волынской губернии (96,5 %), все же остальные области представлены в самих незначительных количествах.

Соответственно этому представляется и картина распределения беженцев по национальным группам.

На 100 всех беженцев приходится:

малороссов (украинцев).....	98,3 %;
немцев.....	1,3 %;
поляков.....	0,4 %.

Все остальные национальности представлены в величинах, не поддающихся выражению в десятых долях процента. Эвакуация беженцев согласно заранее намеченному маршруту направлялась по нескольким линиям в зависимости от пункта посадки. Из северных пунктов Юго-Западных железных дорог беженцы направлялись в центральные губернии. Курскую, Тульскую, северные уезды Харьковской губернии. Из южных станций направлялись в Екатеринославскую, Таврическую губернии. Более длинные маршруты в этих же направлениях нами выделены в особую группу.

Приведенные выше статистические данные, вследствие неполноты материалов и ограниченной программы, не позволяют с достаточной ясностью и подробностью вникнуть в самую суть беженского движения, познать его психологию, а также представить живо все условия, в обстановке которых производилась эвакуация беженцев. В значительной степени эти пробелы пополняют чрезвычайно обстоятельные, местами содержащие очень ценные наблюдения и впечатления, доклады проводников, сопровождающих беженцев от места их посадки до последнего пункта расселения..." [4].

Запитання й завдання для самодіагностики

1. Розкрийте причини та наслідки економічної кризи 1900 – 1903 рр.
2. У чому полягало прогресивне значення століпінської аграрної реформи?
3. Які зміни відбувалися в економіці під час Першої світової війни?
4. Проаналізуйте фінансування військових витрат.
5. Визначте роль банків у фінансовій системі.
6. Визначте стан торгівлі.
7. Проаналізуйте демографічні зміни, які відбувалися на українських землях.
8. Чому заходи уряду щодо подолання продовольчої кризи та зниження життєвого рівня населення виявилися неефективними?
9. Форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності, – це:
 - а) приватизація;
 - б) націоналізація;
 - в) кооперація;
 - г) інвентаризація.
10. Яка форма монополістичного об'єднання була панівною у промисловості Наддніпрянської України на початку ХХ ст.:
 - а) трест;
 - б) картель;
 - в) концерн;
 - г) синдикат?
11. Які хронологічні межі мала економічна криза в Україні початку ХХ ст.:
 - а) 1905 – 1907 рр.;
 - б) 1900 – 1905 рр.;
 - в) 1900 – 1903 рр.;
 - г) 1908 – 1913 рр.?
12. Об'єднання підприємств, які диктують умови й обсяги випуску товарів, регулюють ціни та обсяги реалізації продукції, – це:
 - а) об'єднання приватних підприємств;
 - б) олігархія;

- в) монополія;
- г) кооператив?

13. Концентрація промислового виробництва в металургійній, вугільній і залізорудній галузях Наддніпрянської України на початку ХХ ст. сприяла:

- а) завершенню промислового перевороту;
- б) створенню монополістичних об'єднань;
- в) формуванню ринку вільнонайманої праці;
- г) подоланню залежності від іноземного капіталу?

14. Який наслідок для економічного розвитку Наддніпрянщини мала економічна криза 1900 – 1903 рр.:

- а) посилення концентрації виробництва;
- б) зміну промислової спеціалізації регіонів;
- в) скорочення обсягу іноземних інвестицій;
- г) зростання темпів розвитку промисловості?

15. Якою була мета земельної реформи, запровадженої П. Столипіним:

- а) ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння;
- б) подолати кризу сільського господарства;
- в) зміцнити селянську громаду;
- г) сприяти розвитку господарства збіднілих селян?

16. Початок Столипінської земельної реформи припадає на:

- а) 1905 р.;
- б) 1909 р.;
- в) 1906 р.;
- г) 1914 р.

17. Що з названого було складовою частиною Столипінської аграрної реформи:

- а) припинення виплат селянами викупних платежів;
- б) заохочення створення селянами хуторів і виділення відрубів;
- в) розширення повноважень селянської общини (громади);
- г) заборона селянам купувати поміщицькі землі?

18. Унаслідок проведення земельної реформи П. Столипіна в Україні:

- а) остаточно зруйновано селянську общину;
- б) подолано селянське малоземелля та безземелля;
- в) утверджено приватне селянське землеволодіння;
- г) зупинено процес майнового розшарування селянства.

19. Найвагоміші інвестиції у кам'яновугільній, гірничорудній та металургійній галузях господарства мали підприємці з:

- а) Великої Британії;
- б) Німеччини;
- в) Болгарії;
- г) США.

20. *"Перша світова війна принесла українським землям руйнацію господарства. В регіоні було зруйновано понад 40 % господарських та житлових будинків, понад 1,5 тис. промислових споруд. Навіть стратегічно важлива нафтова промисловість зменшила виробництво на 1/3".*

Про який регіон ідеться в уривку з історичного джерела:

- а) Наддніпрянщину;
- б) Закарпаття;
- в) Галичину;
- г) Буковину?

Список використаної та рекомендованої літератури

Основна

1. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., допов. – Київ : Академвидав, 2008. – 688 с. – (Серія "Альма-матер").
2. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : у 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Ніка-центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
3. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : у 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Ніка-центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
4. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914 – 1918 рр.) / Л. М. Жванко. – Харків : ХНАМГ, 2009. – 360 с.
5. Історія України від найдавніших часів до сьогодення : збірник документів та матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. Т. Терес. – Київ ; Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. – 1100 с.
6. Історія України: документи, матеріали : посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – Київ : Видавничий центр "Академія", 2001. – 448 с.
7. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст. : збірник документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Алексєєв, Н. Л. Стешенко. – Краматорськ : ДДМА, 2017. – 204 с.
8. Історія України: нове бачення : у 2 т. / [О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. ; під ред. В. А. Смолія]. – Київ : Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с.
9. Історія України : хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин. – Київ : Наук. думка, 2013. – 1056 с.
10. Каденюк О. С. Аграрна історія України (з найдавніших часів до сьогодення) : навч. підруч. для студ. вищ. навч. закл. аграрної освіти / О. Каденюк. – Кам'янець-Подільський : ПДАТУ, 2018. – 310 с.

11. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до 21 століття : навч. посіб. / Л. Кормич, В. Багацький. – Харків : Одиссей, 2001. – 479 с.
12. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу : [підручник] / [Б. Д. Лановик., З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко] ; за ред. Б. Д. Лановика. – Київ : Вікар, 1999. – 737 с.
13. Магочій П.-Р. Історія України / П.-Р. Магочій ; пер. з англ. Е. Гийдела, С. Грачової. – Київ : Критика, 2007. – 640 с.
14. Панченко П. П. Аграрна історія України : підручник / П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук. – 2-ге вид., випр. і допов. – Київ : Т-во "Знання", КОО, 2000. – 342 с.
15. Пиріг О. Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення / О. Пиріг, Д. Черняк. – Київ : УкрДрук, 2011. – 198 с.
16. Перевозчиков В. І. Економічна історія українських земель (X – XVIII ст.) / В. І. Перевозчиков, О. А. Тимчик. – Харків : Основа, 2009. – 142 с.
17. Руденко Р. Г. Соціальна історія України IX–XVIII ст. : монографія / Р. Г. Руденко. – Харків : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. – 83 с.
18. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – Київ : ВД "Альтернатива", 1999. – 336 с. – (Україна кризь віки ; т. 9).
19. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVIII ст.) / О. Ф. Сидоренко. – Київ : Наукова думка, 1992. – 229 с.
20. Шуст Р. М. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні : [навч. посіб.]. – Київ : Знання, 2007. – 371 с.

Додаткова

21. Баличева Л. В. Розвиток ярмаркової торгівлі Харкова в XIX ст. / Л. В. Баличева, К. Ю. Чадаєва // "Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії : матеріали V Міжнародної наукової конференції : зб. ст. / за заг. ред. канд. філол. наук, проф. О. С. Черемської, д-ра філософ. наук, проф. О. М. Кузя. – Харків : Видавець Іванченко І. С., 2016. – С. 127–132.
22. Барановський О. Державна підтримка малого бізнесу: світовий досвід і Україна / О. Барановський // Економіка України. – 1993. – № 6. – С. 74–79.
23. Богатчук С. С. Українське чумацтво в першій половині XIX ст. / С. С. Богатчук // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного

університету імені М. Коцюбинського]. Серія "Історія". – 2010. – № 18. – С. 34–38.

24. Герасименко О. Переселенська політика на Лівобережжі під час столипінської аграрної реформи / О. Герасименко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6 (102). – С. 82–88.

25. Гончар О. Щоденник. У 3 т. Т. 2 / Олесь Гончар. – Київ : Веселка, 2003. – С. 270–271.

26. Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV – XVIII ст.: еволюція суспільно-територіальних форм / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 52–66.

27. Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 71–96.

28. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.) / Л. М. Жванко ; наук. ред. О. О. Нестуля. – Харків : Віровець А. П. "Апостроф", 2012. – 568 с.

29. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – Київ : Либідь, 1993. – 176 с.

30. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – Київ : Наукова думка, 1971. – 175 с.

31. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко. – Київ : Основи, 1997. – 424 с.

32. Крижановська О. О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20 – 50-х рр. XIX ст. / О. О. Крижановська // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 130–142.

33. Мазур О. Я. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані / О. Я. Мазур, І. В. Баран, М. О. Борищак // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – 2013. – № 752 : Держава та армія. – С. 50–61.

34. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов : Вища школа, 1983. – 235с.

35. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси : монографія / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с.

36. Михайлюк О. Селянство України в першому десятиріччі XX ст.: соціокультурні процеси / О. Михайлюк // Питання аграрної історії України :

матеріали дванадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди : зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Донецьк : ПФ Стандарт-Сервіс, 2018. – С. 34–41.

37. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.

38. Мягкий І. М. Участь українців у Першій світовій війні 1914 – 1918 рр. (за документами ЦДАВО України) / І. М. Мягкий // Архіви України. – 2014. – № 6. – С. 57–60.

39. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. / О. Нестеренко. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.

40. Осадча Ю. Петро Калнишевський – останній кошовий Запорозької Січі / Ю. Осадча // Світогляд. – 2008. – № 6. – С. 6–9.

41. Пилипенко О. Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861 – 1914 рр.) : монографія / О. Є. Пилипенко. – Київ : АМУ, 2008. – 280 с.

42. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння степової України в ХVІ – ХVІІІ ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.

43. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : монографія / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 638 с.

44. Реєнт О. П. Велика реформа 1861 р.: погляд із ХХІ ст. / О. П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2011. – Вип. ХVІІІ. – С. 7–24.

45. Реєнт О. П. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки / О. П. Реєнт // Український селянин : зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 10. – С. 6–15.

46. Реєнт О. П. Торговельний баланс України на початку ХХ ст. : монографія / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2018. – 237 с.

47. Смолій В. А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення / В. Смолій // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Київ, 2011. – Вип. ХVІІІ. – С. 4–6.

48. Сорока В. Український шлях економічного відродження / В. Сорока // Дніпро. – 1996. – № 5–6. – С. 103–111.

49. Солошенко О. М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в другій половині XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О. М. Солошенко ; Харківський державний автомобільно-дорожній технічний університет. – Харків, 1997. – 20 с.

50. Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України: у 2 кн. Кн. 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий. – Київ : Темпора, 2013. – 616 с.

51. Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України: у 2 кн. Кн. 2. Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVII ст.) / А. І. Чуткий. – Київ : Темпора, 2015. – 368 с.

52. Шевченко В. М. Реформи 1860 – 1890-х рр. у російській імперії: сучасне трактування В. Шевченко // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 117–124.

53. Шуп'яна М. Реформування суспільного та державного життя в Австрійській імперії за часів правління імператриці Марії-Терезії (1740 – 1780 рр.) / М. Шуп'яна // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 126–134.

54. Allen W. E. D. The Ukraine: A History / W. E. D. Allen. – Cambridge : Cambridge University Press, 2014. – 404 p.

Інформаційні ресурси

55. Гвоздик-Грицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке [Електронний ресурс] / Л. Гвоздик-Грицак. – Київ, 1999. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/coss2/gvpr.htm>.

56. Голубка С. М. Особливості формування та функціонування фінансової системи Гетьманщини (середина XVII – перша половина XVIII ст.) [Електронний ресурс] / С. М. Голубка // Наукові праці Науково-дослідного фінансового інституту. Серія: Теорія та історія фінансів. – 2010. – Вип. 4 (53). – С. 148–155. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Npndfi_2010_4_20.pdf.

57. Гуржий А. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. [Электронный ресурс] / А. Гуржий. – Киев : Наук. думка, 1986. – 134 с. – Режим доступа : <http://history.org.ua/LiberUA/GOI/GOI.pdf>.

58. Заєць О. В. Еволюція сільськогосподарських підприємств Лівобережної України 1861 – 1914 рр. [Електронний ресурс] / О. В. Заєць // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 234–239. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrsel_2006_10_73.

59. Історія України 10 – 11 кл. Документи. Матеріали [Електронний ресурс] / упоряд. І. М. Скирда. – Харків, 2010. – 256 с. – Режим доступу : <https://history.vn.ua/pidruchniki/ukraine-history-documents-materials-10-11-cl/1.html>.

60. Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині ХІХ ст. (структура та функціональне призначення) [Електронний ресурс] / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2007. – Вип. 39–40. – С. 179–187. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9362/16-Novikova.pdf?sequence=1>.

61. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз : монографія [Електронний ресурс] / [В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін.] ; за ред. д. е. н. В. В. Небрат ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – Київ, 2019. – 532 с. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>.

62. Рибалка І. К. Історія України. У 2-х ч. Ч. 1 Від найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття [Електронний ресурс]: [підр. для іст. ф-тів. вищ. навч. закл.] / І. К. Рибалка. – Харків : Основа, 1994. – 448 с. – Режим доступу : <http://ellib.org.ua/books/files/history/hist5/index.html>.

63. Рибалка І. К. Історія України. У 2 ч. Ч. 2 Від початку ХІХ ст. до лютого 1917 року [Електронний ресурс]: [підр. для іст. фак. вищ. навч. закл.] / І. К. Рибалка. – Харків : Основа, 1997. – 480 с. – Режим доступу : <http://ellib.org.ua/books/files/history/hist5/index.html>.

64. Українська держава другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст.: політика, суспільство, культура [Електронний ресурс] / [П. Сас, В. Смолій, В. Степанков та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України, наук.-дослід. ін-т козацтва. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. – 671 с. – Режим доступу : <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7353-5/978-966-02-7353-5.pdf>.

65. Шевченко А. М. Сільське господарство Південної України в умовах аграрної кризи 1881 – 1896 рр. [Електронний ресурс] / А. М. Шевченко // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 257–260. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrsel_2006_10_81.

Зміст

Вступ	3
5. Соціально-економічне становище українських земель у період від середини XVII до кінця XVIII ст.	5
5.1. Соціальні та економічні зміни на українських землях за доби гетьмана Б. Хмельницького	5
5.2. Соціальні процеси на українських землях наприкінці 1650 – 1780-х рр.	10
5.3. Економіка українських земель наприкінці 1650 – 1780-х рр.	16
Джерела до теми	32
Запитання й завдання для самодіагностики	39
6. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.	42
6.1. Суспільство Наддніпрянської України	42
6.2. Економіка Наддніпрянщини	47
6.3. Соціально-економічне становище західноукраїнських земель ...	54
Джерела до теми	62
Запитання й завдання для самодіагностики	66
7. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині XIX ст.	69
7.1. Соціальні та економічні зміни в Наддніпрянській Україні	69
7.2. Економічна політика царського уряду та індустріалізація на українських землях у складі Російської імперії	75
7.3. Соціально-економічне становище Західної України	94
Джерела до теми	108
Запитання й завдання для самодіагностики	113
8. Українські землі на початку XX ст.	116
8.1. Соціально-економічне життя на українських землях (1900 – липень 1914 року)	116
8.2. Соціально-економічне становище українських земель під час Першої світової війни	129
Джерела до теми	138
Запитання й завдання для самодіагностики	148
Список використаної та рекомендованої літератури	151
Основна	151
Додаткова	152
Інформаційні ресурси	155

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Баличева Лариса Вікторівна
Добрунова Людмила Едуардівна
Шелкунова Наталія Леонідівна

СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ:
від середини XVII до початку XX ст.

Навчальний посібник

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Відповідальний за видання *О. С. Черемська*

Відповідальний редактор *М. М. Оленич*

Редактор *О. Г. Доценко*

Коректор *О. Г. Доценко*

План 2020 р. Поз. № 35-ЕНП. Обсяг 158 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.